ГЛАВА ТРЕТА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

(V – I В. ПР.ХР.)

I. Могилните некрополи през късната желязна епоха

През разглеждания период в Родопите продължава установената през ранната желязна епоха практика на изграждане и използуване на двата вида некрополи, различаващи се по наличието или липсата на насипи върху гробовете – могилни и безмогилни (плоски). Съществено различие се наблюдава в териториалното разпространение на плоските некрополи, както и изчезването на долмените, скалните гробници и ниши след VI-V в. пр.Хр. Общото количество на регистрираните и проучени могилни некрополи, в сравнение с тези от късната бронзова и ранна желязна епоха, е значително по-малко, обстоятелство, което може да се дължи на непълните проучвания в отделните райони на Родопите. На територията на Родопите са регистрирани общо 26 могилни некрополи, от които частично чрез разкопки или чрез теренни обхождания са проучени 20 некропола, а цялостно са проучени 6 некропола (Кат. № 1/2; № 4/2-1; 3; 4; 5; 6-2 3; 7-4; № 10/2-1, 2; № 13; № 26/1; № 31; № 35; № 39/2-1; 43/4, 5, 6, 12, Чилова круша; № 46; № 42/3; № 53/3; № 54/1, 2; № 55/2-1, 2; № 57/2, Мал Тепе, Курт кале, 1, Ени Джумала, Каук дере, Милкова могила, Червената пръст, Капините; № 67/Ш, VII; № 68/1-4, гроб 1; № 71/2, 4; № 76/III; № 78; № 80/1, II, IV, VI, VIII, X, IX; № 88; № 89/1, 2; № 93/1. 2; № 98/4).

В Източните Родопи могилните некрополи са значително по-малко, като тяхното разпространение е регистрирано в районите, където са разположени могилите от ранната желязна епоха (Алб. № 54).

Неравномерно разпространение на могилните некрополи от късната желязна епоха се наблюдава и на територията на Западните Родопи, където откритите могили са групирани предимно във вътрешността на планината и върху нейните западни склонове (Алб. № 54).

Някои от могилните некрополи, издигани през късната желязна епоха, представляват част от големи некрополи, възникнали и съществували през периода на късната бронзова и ранна желязна епоха. Могилите в този вид некрополи са разположени в близост или между по-ранните могилни гробове (Кат. № 4; № 43; № 53; № 57; № 67; № 68; № 76). Друга част от могилните некрополи са разположени в райони, където не са открити следи от по-ранни култури (Кат. № 10; № 13; № 31; № 54; № 55; № 71; № 78; № 80; № 89; № 98). Някои от тези некрополи се намират в непосредствена близост с прилежащите към тях селища (Кат. № 39; № 54; № 57; № 78 и № 98).

Могилните некрополи от късната желязна епоха във вътрешността на планината заемат площ около 5 декара, докато тези, разположени върху северните и източните склонове, обхващат значително по-голяма площ. Некрополите са издигани върху места с добра видимост, независимо от теренната форма, било, склон или тераса. При някои могилни некрополи, освен връзката с прилежащите към тях селища, е констатирана и връзка със скално светилище (Кисьов 1990, с.64), но тази зависимост се отнася главно за територията на Западните Родопи.

Проучените могили от късната желязна епоха, както тези от по-ранните периоди в Родопите, могат да се обособят в две групи според наличието или липсата на човешки погребения в тях. Първата група включва могилите, които съдържат останките на едно или няколко погребения, а втората група е представена от празните могили кенотафи.

1. Надгробни могили

Насипи

Подобно на могилите от късната бронзова и ранната желязна епоха проучените могили имат кръгла или елипсовидна основа. Формата на насипите, издигани през късната желязна епоха, също е в пряка зависимост от броя на погребенията в тях, времето на извършване и допълнителните обреди и съоръжения, изграждани при натрупването на насипите. По-голяма част от насипите имат полусферична форма, в които са открити единични или колективни погребения. В тези случаи насипите са натрупани еднократно.

Размерите на полусферичните насипи варират в диаметър от 3 до 90 м, а височина от 0,70 до 15 м.

По-малка част от могилите имат форма на елиптичен параболоид, при които основата е придобила елипсовидна форма в резултат на вторичните насипи, покриващи гробове с различна стратиграфия и хоризонтално разположение спрямо първичния гроб. Погребенията в тези могили са извършвани през късната желязна епоха, но в близки интервали от време (Кат. № 43/4, 5; № 68/1-4).

Скалният терен на планината определя състава и структурата на могилните насипи, които се състоят от камъни, примесени с пръст. За разлика от по-ранните могили през късната желязна епоха някои насипи били издигани само от чиста пръст без примеси (Кулов, 1976, с.27). Такива могилни насипи са регистрирани в някои райони на планинския дял Дъбраш, Благоевградско.

В някои некрополи могилните насипи са оформени в два пласта. Първоначално върху гробовете са издигнати ниски насипи от камъни, които били покривани с втори пласт от пръст, примесена с камъни (Кат. № 4). Тази практика е традиция, установена в по-ранните некрополи. По същия начин били издигнати и могилните насипи, покриващи куполните гробници, чиито конструкции се поддържат с помощта на пласт от подреждани камъни, върху който е натрупван вторият пласт от пръст примесена с по-малки камъни.

Издигането на могилните насипи през късната желязна епоха, аналогично на тези от късната бронзова и ранна желязна епоха, било съпроводено с извършването на различни обредни, действия, които също се повтарят.

В насипите на почти всички проучени могили от късната желязна епоха са открити струпвания на керамични фрагменти от предварително счупени съдове. Те са разположени на различна дълбочина в насипите, в центъра или в техните периферии. За разлика от по-ранните могили в насипите от V-III в. пр.Хр. се откриват фрагменти както от съдове местно производство, така и фрагменти от амфори и други вносни съдове. Тази закономерност се отнася предимно за насипите, покриващи гробовете и гробниците, съдържащи останки от богати погребения.

В някои могилни насипи заедно с керамичните фрагменти са открити и въглени, разхвърляни на различна дълбочина.

През късната желязна епоха продължава и обредното поставяне на животинска храна в могилните насипи. Животинските кости, принадлежащи на преживни и пернати, са открити на малки купчинки или разпръснати (Кат. № 39/2-1; № 43/5; № 55/2-1; № 57/2; № 78). В насипите на някои могили от късната желязна епоха са запазени обгорени петна с размери от 0,50 до 1 м, които са резултат от опалвания, извършвани в процеса на натрупване (Кат. № 43 и № 55). В огнищата са открити фрагменти от глинени съдове и накити.

През късната желязна епоха продължава масовото практикуване на един от обредите, чиято поява е регистрирана в Родопите през втората фаза на ранната желязна епоха. Този обред е свързан с предварителното разделяне на гробните предмети и поставянето на част от тях в насипа, при неговото насипване. В проучените могилни насипи са открити значително количество глинени съдове, прешлени за вретено, накити, фрагменти или цели оръжия, монети и култови предмети, разположени в различните части на могилите на различна дълбочина (Кат. № 4/3, 4; 6-2, 3; 7-4; № 10; № 43/4,5; № 55/2-1; № 57; № 67).

Сходство между погребалните практики, извършвани през късната желязна епоха и тези през по-ранните периоди, се проследява и в изграждането на различни видове допълнителни култови съоръжения, свързани с обредите, извършвани в могилните насипи. В някои от тях са открити псевдогробни конструкции, масово изграждани в могилите от по-ранните епохи в западните Родопи. Те представляват пръстени от необработени камъни или правоъгълни площадки с малки размери, в дължина до 1 м (Кат. № 34/4, 5).

Практиката да се изграждат пръстени от камъни около могилните насипи продължава и в могилите от късната желязна епоха. В някои случаи пръстените представляват подредени в един ред необработени камъни, които маркират площта на отделните могили. Крепида от големи обработени квадри е открита само в една от могилите край Мезек (Кат. № 57/2 – Мал Тепе).

Конусовидните ями представляват друг вид допълнителни култови съоръжения, изграждани в могилните насипи от късната желязна епоха, практика, също позната от по-ранните периоди в Родопите. Ямите са разположени в северозападните или североизточните периферии на насипите, запълнени с пръст, пепел, въглени и фрагменти от съдове (Кат. № 43/5).

В някои могилни насипи от късната желязна епоха в Западните Родопи продължава използването на глинените площадки (Кат. № 43/4, 5; № 10/2-1). Те са оформени върху подложка от малки камъни или направо върху камъните от насипа. Съоръженията имат кръгла форма, с диаметър 0,50-0,60 м и дебелина на глината 2-4 см. Единствените останки, открити върху техните повърхности, представляват малко количество въглени, пепел и единични керамични фрагменти. Вероятно глинените площадки са изпълнявали функцията на олтари, чието изграждане има пряка връзка с обредите, свързани с огъня.

В някои могили, издигани в Западните Родопи през късната желязна епоха, са открити останки от продължителни обредни действия, извършвани върху насипите (Кат. № 43/4). Върху могилата след извършването на погребението и натрупването на могилния насип в дълъг период от време били извършвани допълнителни обреди, свързани с почитането на мъртвия, обред неизвестен в по-ранните периоди (Гергова 1980, с.32). Според проучвателя дългото почитане на конкретната могила е свързано с хероизирането на погребания и превръщането на могилата в култов център (Гергова 1989, с.231).

Това обяснение е приемливо за могилите, съдържащи по едно погребение, след което върху насипа са извършвани допълнителни обреди, но в същия хронологически период, поради което и откритите предмети трябва да съответстват хронологически на предметите, поставени в гроба. Подобна ситуация е установена в могилния некропол край с. Борино, където в насипите на две от могилите, № 10 и № 11, съдържащи погребения от ранната желязна и късната желязна епоха, са открити по-късни предмети и монети от 351-361 г. сл.Хр., но не и гробове от този период (Кат. № 9/10, 11). Тези обреди не могат да се свържат с хероизирането на мъртвите, а с почитането на гробните места. Откриването на предмети, по-късни хронологически от погребенията, извършени в съответната могила, вероятно е свързано с обреди, имащи отношение към вярата в задгробния живот (Домарадски 1990, с.29).

Гробове

В могилите от късната желязна епоха продължава практиката, известна от по-ранните периоди, да се погребват няколко индивида в една надгробна могила. В повечето могили са извършени единични погребения, докато друга част от могилите съдържат по няколко погребения, извършени в кратки интервали от време. За разлика обаче от по-ранните епохи при проведените досега проучвания в Родопите не са открити могили от късната желязна епоха, съдържащи останки от няколко погребения, извършени едновременно. В общо проучените чрез разкопки 45 могили от късната желязна епоха са открити 67 гроба. В тридесет и една от могилите са открити по един гроб, докато в четири са извършени различен брой единични погребения. В стратиграфски план гробовете се ситуират на различна дълбочина в насипите и материка. Тази практика е констатирана в некрополите край Кочан (Кат. № 43/4, 5) и Маджарово (Кат. № 55/2-1), в които са изградени от 3 до 16 гроба през кратки интервали от време.

През късната желязна епоха продължава практикуването на би-ритуалния начин на погребване, регистриран както в отделните гробове и могили, така и в рамките на цялостно проучените некрополи. В проучените общо 67 гроба, 21 от погребенията са извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 4/3, 4; 6-2; 3; 4; № 39/2-1; № 43/5 – гроб 1, *2*, 4, 9, 12 и 14; 12; № 57/2 – Ени джумала; № 67/III, VII; № 80/ VIII, X; № 81; № 89). Едновременно с този начин на погребване в 22 гроба мъртвите са погребани чрез трупополагане (Кат. № 10/2-1; № 13; № 35; № 43/4, 5; № 57/2-1; № 68/1-4; № 76/3; № 78; № 81; № 55/2-1).

В някои от могилите, съдържащи останки на погребения чрез трупоизгаряне, кремацията е извършена на място. Тази практика е констатирана само в некропола край Батак, но аргументите за това, предоставени в публикацията, не са достатъчни (Кат. № 4). Кладите, чийто диаметър е равен на 2 м, заемат централните части на подмогилната площ. Другата част от проучените погребения са извършени чрез трупоизгаряне извън периметъра на могилните насипи, но в разкопаните некрополи не е установено мястото, предназначено за изгарянето на мъртвите.

Различия се наблюдават и при погребенията, извършени чрез трупополагане, където са констатирани два различни варианта, аналогично на могилите от ранната желязна епоха. В повечето гробове е практикувано цялостното трупополагане, при което телата на мъртвите са поставяни в гробните съоръжения и техните скелети се откриват в антропологически порядък. От общия брой проучени погребения, извършени чрез трупополагане, 14 са извършени чрез цялостно трупополагане и 8 чрез частично трупополагане.

За разлика от ранната желязна епоха в гробовете, съдържащи останките на мъртвите от късната желязна епоха, не са констатирани различия при цялостното трупополагане. Всички погребения са извършени по гръб с изпънати край тялото горни крайници, като в повечето случаи са ориентирани с главите на североизток или северозапад. Откритите скелети принадлежат на възрастни индивиди, чиято дължина варира от 1,70 до 1,80 м.

В три от проучените могили от късната желязна епоха са открити осем погребения извършени чрез частично трупополагане (Кат. № 43/ 4 – гроб 2, 3, 5; 5 – гроб 3, 10, 15 и № 55/2-1). Едновременното практикуване на двата варианта трупополагане е регистрирано само в една от могилите край Кочан (Кат. № 43/5). Практикуването на частично трупополагане е свързано с предварителното разчленяване на мъртвите и погребването само на отделни части от тялото. В литературата съществуват сведения за откриването на черепи в насипите на някои могили край Мезек (Кат. № 57/2 – Курт кале) и Войводово (Кат. № 13), но нарушената археологическа ситуация в резултат на многобройните вторични изкопи не позволява интерпретирането на тези находки като частично трупополагане.

В могилите от късната желязна епоха, за разлика от по-ранните, отделните антропологически части са разположени в насипите и се явяват вторични спрямо централните гробове. След тяхното полагане вероятно не са издигани отделни могилни насипи, а отделните части и съоръжения, в които са положени, били засипвани с малко количество пръст.

В осемте гробове са погребани различни антропологически части между които преобладават частите или целите черепи (Кочан, мог. № 4 – гроб 2, 5; мог. № 5 – гроб 15 и могила № 1 край Маджарово). В другите гробове, открити в посочените могили, са извършени погребения на части от долни и горни крайници (Кат. № 43/4 – гроб 2, 3; 5 – гроб 3, 10). Само в един от гробовете, в могила № 4 край Кочан, са открити положени на куп кости от крайници с поставен върху тях череп (Кат. № 43/4 – гроб 5). В този случай погребението може да се интерпретира и като препогребване на мощи.

Обредът на частично трупополагане през късната желязна епоха се практикува и в другите области на Тракия. Погребение на череп и фрагменти от крайници са открити в могила № 1 и гробница III край Янково, Шуменско (Дремсизова 1955, с.6). Подобна ситуация се констатира и в гробница III край Враца (Николов 1967, с.11). Погребения на човешки черепи и бедрени кости са открити в могила № 12 и 13 край Свещари (Гергова 1989, с.37). След определен подбор частите от тялото са полагани, пред входа на гробниците или в техните камери. Костите принадлежат на няколко индивиди с различен пол и възраст (Гергова 1990, с.46). Обредът на предварително разчленяване на тялото и погребване на отделни негови части е регистриран в могилния некропол от късната желязна епоха край Дойренци, Ловешко (Китов, Павлов 1985, с.90).

В южните райони на Тракия този обред е практикуван в могилите от V-III в. пр.Хр.

Погребение на череп, в комплекс със счупени глинени съдове, е открито в могила № 5 до Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Частично трупополагане е използувано и в друга могила край Дуванлий (Мушовица), където е извършено погребение на мъртвец, чиито горни крайници предварително са отделени (Филов, Велков, Миков 1934, с.82-83). Обредът на частично трупополагане вероятно е използуван и в гробницата край Опълченец, където са открити фрагменти от човешки череп и бедрени кости (Дякович 1930, с.187-193).

При извършването на погребенията през късната желязна епоха, преди издигането на могилните насипи, в Родопите били изграждани различни видове гробни съоръжения. За разлика от гробните съоръжения през ранната желязна епоха, част от които са вкопавани в терена, всички конструкции, изграждани през периода на късната желязна епоха, са разположени над нивото на древния терен. Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в могилите през късната желязна епоха, се обособяват в осем групи.

Глинените съдове – урни, могат да се възприемат като най-разпространения вид гробни съоръжения при погребенията чрез трупоизгаряне. За тази цел са използувани съдове, изработени на ръка или грънчарско колело, обикновено с биконична форма. Една част от урните са полагани направо върху терена, след което са засипвани с могилен насип (Кат. № 43/5 – гроб 1, 2; 12;12; № 89/1). Друга част от урните са открити положени върху нивото на терена, но оградени с необоаботени камъни или каменни плочи, поставяни плътно около тях (Кат. № 39/2-1; № 43/5 – гроб 9, 14; № 67/III). В една от проучените могили край Батак, урната, съдържаща част от останките на мъртвия, е открита в железен съд (Кат. № 4/6-3).

Пръстените от камъни оформят втора група гробни съоръжения, изграждани в могилите от късната желязна епоха в Родопите, независимо от практикувания начин на погребване.

В могилите, където е практикуван обредът на трупоизгарянето на място, пръстените от необработени камъни или забити вертикално в терена плочи, ограждат огнища с диаметър 6-6,50 м. Височината на тези пръстени варира от 0,50 до 0,80 м (Кат. № 4/3; 6-2; 7-4; № 80/III, VIII, X).

Същите пръстени от поставени един до друг камъни, ограждат в някои могили отделни антропологически части (Кат. № 43/4 гроб 5, 5 – гроб 3). В тези случаи пръстените са покрити с каменни плочи, захлупващи погребаните кости.

Обредът на трупоизгарянето преобладава в проучените могили от V-III в. пр.Хр. в Тракия. В тях най-често, като гробни съоръжения са използувани урните, оградени с каменни плочи (Чичикова 1969, с.365-373).

Площадките от плочести камъни представляват третият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от късната желязна епоха. Те са използувани в случаите, когато мъртвите са погребвани чрез трупополагане. Площадките имат правоъгълна или елипсовидна форма, изградени съобразно размерите на мъртвите, като максималната им дължина достига до 1,60-1,90 м, а максималната широчина е 0,50-1 м. Площадки от плочести камъни са използувани както при погребенията чрез цялостно трупополагане (Кат. № 43/4 – гроб 1, 4; 5 – гроб 5; № 68/1-4), така и в случаите на частично трупополагане (Кат. № 43/ 4 – гроб 2; 5 – гроб 10, 15).

Изграждането на цистовите гробове с правоъгълна форма, чието начало се поставя през втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи, продължава и през периода на късната желязна епоха. Трябва да се отбележи обстоятелството, че този вид гробни съоръжения са открити предимно в насипите на могилите и много малка част от тях са ситуирани върху древния терен. Цистовите гробове представляват правоъгълни ями с малка дълбочина, чиито стени са облицовани с каменни плочи и покрити с такива. В случаите на цялостно трупополагане съоръженията имат размерите и ориентацията на мъртвите (Кат. № 43/5 – гроб 13, 16). Интерес представлява все още неизясненото обстоятелство, свързано с изграждането на цистови гробове и в случаите на частично трупополагане, когато са погребвани само отделни части от тялото. Въпреки това конструкциите в тези случаи също имат размерите на конструкциите, предназначени за цялостно полагане на мъртвите (Кат. № 43/4 – гроб 3). От проучените могили, съдържащи цистови гробове, само в една е използувана скална кара. Теренното образувание е оформено като циста с правоъгълна форма и ориентация изток-запад. За дълги страни на конструкцията е използувана скалата, докато за къси страни са поставени вертикално каменни плочи с дебелина 10 см. В скалата са издълбани жлебове, предназначени за вмъкването на плочите (Алб. № 58, Кат. № 35). Покритието на гробната камера е извършено чрез хоризонтално поставени по надлъжната ос каменни плочи. Едната половина на дъното на гроба по надлъжната ос е оформена като легло с къс и дълъг, нисък перваз (Алб. № 58). Повърхността на леглото е изгладена чрез триене с твърд предмет. Останки от погребение в гроба не са открити, но според устните сведения на местните жители погребението било извършено чрез трупополагане. В гробната камера и по повърхността около нея се откриват многобройни керамични фрагменти от съдове, характерни за керамичното производство в Родопите през V-III в. пр.Хр. (Алб. № 59).

През периода на късната желязна епоха продължава изграждането и използването на зиданите гробове, чиято конструкция е ситуирана върху нивото на терена (Кат. № 10/2-2; № 55/2-1). Те имат правоъгълен или квадратен план, но за разлика от цистовите конструкции стените са изградени от необработени камъни или квадри. Някои от гробовете са покрити чрез засводяване, което завършва с хоризонтално поставени плочи (Кат. № 10/2-2). Квадрите са закрепвани с помощта на железни скоби без спойка между тях. Много често в литературата гробовете, изградени от квадри по предварително замислен план се определят като гробници, но същественото в случая е свързано с еднократността на погребалния обред, която предполагат тези конструкции. Тази особеност ги различава, от гробниците независимо от техния план. Ориентацията на гробовете, чиито стени са изградени от камъни, в повечето случаи е изток-запад по надлъжната ос. Дъната на този вид конструкции са застлани с каменни плочи.

В околностите на Татарево, под могилен насип е открит друг вид съоръжение, което в литературата е определено като гробно (Кат. № 93/2). Съоръжението е ситуирано в южната периферия на насипа с вход на югоизток. Конструкцията се състои от гробна камера с четириъгълен план, коридор и предкамера. Тя е изградена от квадри, подреждани без спойка или скоби, като покритието е оформено чрез двускатен фалшив свод с пресечено било. Конструкцията на това съоръжение позволява постоянен достъп до гробната камера и повтаряемост на обредите в нея.

През периода IV-III в. пр.Хр. в Родопите, както в цяла Тракия, се изграждат монументални съоръжения със сложен план и конструкции, които в литературата са определени като гробници (Миков 1955, с.15). За съжаление всички те са открити и частично разкопани от иманяри, в резултат на което е нарушена конкретната археологическа ситуация, въз основа на която е възможно възстановяването на извършваните в миналото обредни действия. В този смисъл не може да се твърди, а още по-малко докаже какъв начин на погребване е практикуван в тези съоръжения.

Гробниците са разположени върху северните склонове на планината или във вътрешността. Върху тях са натрупани могилни насипи, състоящи се от два пласта. Първият пласт представлява каменен кожух, покриващ и поддържащ гробните конструкции, докато вторият пласт съдържа, пръст, примесена с камъни.

Изключение представлява една от куполните гробници край Равногор, която според проучвателя не е била покрита с кожух от камъни. Поради тази причина зидовете на гробницата били оформени двустранно със значителна дебелина (Китов 1988, с.121).

Според формата на гробната камера този вид гробни съоръжения могат да се обособят и разгледат в две големи групи – гробници с кръгъл план и гробници с четириъгълен план. Между отделните гробници в съответната група също има различия, които се свеждат до начина на покритие и техниката на изпълнение.

Общият брой на откритите в Родопите гробници с кръгла камера е осем, два пъти по-голям от броя на гробниците с четириъгълен план на гробната камера (Кат. № 46; № 54/1, 2; № 57/2-1; № 78; № 80/I, IX). Всички гробници с кръгъл план на камерата имат куполовидно покритие, коридор или предверие. При гробниците край Мезек входовете са ориентирани на югозапад, докато входовете на тези край Равногор са ориентирани на югоизток. Коридорите на съоръженията, осигуряващи постоянен достъп до гробните камери, в някои случаи са покрити двускатно (Кат. № 46; № 57/1, 2; № 78; № 80/IX), докато в други случаи авторите допускат, че коридорите са изграждани без покритие (Кат. № 80/I). Подовете на коридорите и самите камери на гробниците с кръгъл план са покрити при някои с правоъгълни каменни плочи (Кат. № 46; № 57; № 78; № 80/I) или с трамбована глина върху настилка от чакъл (Кат. № 78; № 80/IX). При три от проучените куполни гробници с четириъгълен план на гробните камери е установен начинът на тяхното затваряне. Тези край Мезек са затваряни с помощта на каменна плоча и бронзова двукрила врата, докато гробниците до Първенец и Равногор с двукрила каменна или дървена врата. Различие между куполните гробници с кръгли камери се наблюдава и в начина на изграждане на отделните конструкции. Тези край Куртолен, Мезек и Първенец са изградени от каменни квадри, скрепени с железни скоби, докато съоръженията край Лясково и Равногор са изградени с каменни плочи, характерни за скалния местен терен, споени с калов разтвор.

Втората група гробници с четириъгълен план, са открити и проучени в същите райони на Родопите, където са били изграждани и гробниците с кръгли камери (Кат. № 10/2-1; № 46; № 55/2-1; № 57/2-№1). Гробниците от тази група се различават главно по формата и начина на изграждане на покритието върху гробните камери. Съоръжението край Мезек (Кат. № 57/2-№1) има правоъгълен план и покритие с формата на цилиндричен свод, изградено от каменни квадри. Втората гробница в същия район, до Куртолен, с четириъгълна камера, е покрита двускатно, докато гробницата край Маджарово също има четириъгълен план на камерата, но засводяването е извършено четирискатно. При последната е изграден коридор с под от трамбована глина върху чакъл и вход на югоизток (Кат. № 55/2-1).

Откритата край Брестовица уникална гробница със своята конструкция също може да се причисли към групата на гробниците с четириъгълен план на камерата (Кат. № 10/2-1). Въпреки квадратната форма на камерата нейното покритие е подобно на куполните гробници с кръгли камери. Стените на камерата са изградени на височина до 1,40 м, след което в ъглите са оформени пандантиви, чрез които е извършен преходът от четириъгълен план към изграждането на фалшив купол (Алб №57). Подът на камерата и на коридора са покрити с трамбована глина върху чакъл, а входът е ориентиран на изток и вероятно е затварян с дървена врата. Три от проучените гробници с четириъгълен план са изградени с помощта на каменни квадри, докато тази край Брестовица е изградена от ломени камъни и необработвани блокове, споени с калов разтвор.

Независимо от вида на отделните гробници, плана на гробните камери и тяхното покритие, в съоръженията са извършвани сходни обреди. При три от проучените гробници са установени по два строителни периода в изграждането на коридорите – Мезек (Кат. № 57/2 – Мал тепе), Маджарово (Кат. № 55/2-1) и Брестовица (Кат. № 10/2-1). Първият период на построяване и използуване на трите съоръжения се поставя в средата на IV в. пр.Хр. Трябва да се отбележи, че от този период не са открити останки от погребения в гробниците. Вторият строителен период, когато е извършено удължаване на коридорите, се поставя в III в. пр.Хр. От този период са запазени следи от погребения в гробниците край Мезек (Кат. № 57/2 – Мал тепе и № 1) и Маджарово (Кат. № 55/2-1). Останките от погребение в гробницата в Мал тепе са открити между двете подови нива на едно от предверията, като погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Проучвателят на гробницата не дава информация относно кремацията, но според описанията и допълнителните сведения, които са дадени в публикацията на Г. Баласчев е видно, че изгарянето на мъртвите е извършено извън гробницата (Баласчев 1933, с.17). Погребенията представляват положени върху първичния под останки от горели кости, като и в двата случая са използувани фрагменти от черепи и зъби. Заедно с тях са положени като гробни дарове златни накити и по една сребърна драхма на Александър III (336-323). За разлика от накитите монетите носят следи от силно обгаряне, което показва, че ценните предмети, притежание на мъртвите, не са били върху тялото при кремацията. Върху така извършените погребения е насипана пръст с дебелина 5 см, след което върху нея са поставени каменни плочи, които са част от втория под, започващ от входа на гробницата. За разлика от втория под, първичният започва от първото предверие, на 26 см пред неговия вход (Филов 1937, с.78). Според проучвателя на гробницата останките от първичните погребения, извършени в гробната камера, са препогребани в предверията от по-късните посетители на гробницата, с които е свързан вторият строителен период (Филов 1937, с.105). При това положение остава без отговор въпросът относно погребенията на по-късните посетители, които не са използували каменното легло и коритата. С по-късните посетители Б. Филов свързва и обяснява констатираното безредие в гробницата, като не приема вероятността за нейното ограбване (Филов 1937, с.98). Това не обяснява обаче липсата на останки от погребения, свързани с първия строителен период и установения безпорядък. Трябва да се обърне особено внимание на обстоятелството, че златните накити и останалите предмети от гробните дарове не са взети от хората, използували по-късно гробницата.

Останки от вторично погребение са открити и в насипа на разрушената гробница в могила № 1 до Мезек (Кат. № 57/2-№1).

Вторичните погребения на черепи в гробницата край Маджарово също са извършени през III в. пр.Хр. пред входа на съоръжението, в коридора и в насипа на различна дълбочина (Кат. № 55/2-1).

Същото вертикално и хоризонтално разположение имат останките от допълнителни обреди, извършени в насипите и в гробниците през двата периода на тяхното изграждане и използуване. В коридорите, както и в насипите пред входовете на камерите на гробниците до Мезек, Мал тепе, Маджарово, Брестовица и Първенец, на различна дълбочина са открити разнообразни предмети. Заедно с тях са разчистени огнища от опалвания с диаметър 1,10-1,30 м, наситени с въглени, керамични фрагменти и животински кости. Следи от опалвания и различни предмети са открити върху и под подовото ниво на коридорите и камерите. В някои гробници – край Мезек, Брестовица и Първенец, в камерите или в коридорите са открити поставени в нормално положение или обърнати с дъната нагоре глинени съдове местно производство и вносни съдове. Останалите групи от предмети – накити, оръжия, части от конски амуниции и монети, също са открити на различни места в насипите, гробните камери и коридорите.

При разглеждането на видовете гробници е необходимо е да се обърне внимание и на допълнителните култови съоръжения, имащи връзка с тях.

От проучените гробници само при тази в Мал тепе е открита крепида, изградена от каменни квадри. Според наблюденията, направени при разкопките на гробницата, крепидата обхваща цялата периферия на могилния насип. При това положение остава открит въпросът за времето на издигане на могилния насип и неговата връзка с един от двата строителни периода. Ако се възприеме без резерви твърдението, че крепидата обхваща цялата периферия на могилния насип, то неговото еднократно натрупване трябва да се свърже с втория строителен период, когато е удължен коридорът на гробницата. Това обстоятелство сочи, че постройката, свързана с първия строителен период, не е била покрита с насип, което е в противоречие с факта на удължаване коридорите и при трите гробници край Мезек, Маджарово и Брестовица.

В гробните съоръжения съдържащи останките на мъртвите, независимо от начина на погребване, са открити следи от допълнителни обредни действия, напълно сходни с тези, извършвани в монументалните гробници.

Разхвърлянето на керамични фрагменти от предварително счупени съдове е най-масово практикуваният обред. Фрагментите са открити в самите гробни съоръжения или около тях.

Друг масово практикуван обред е поставянето на гробни предмети до мъртвите или до техните останки. В някои гробни конструкции са открити глинени съдове, обърнати с дъната нагоре (Кат. № 43/5 – гроб 14). В гробовете, където погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, предметите са открити в кладите или в урните, без следи от обгаряне върху тях (Кат. № 4/3, 4 и № 67/ III, VII). В проучените гробове, съдържащи погребения чрез цялостно трупополагане, като гробни дарове са използувани предимно накити и малко количество глинени съдове. Накитите се откриват в различни области на скелетите, в зависимост от тяхното предназначение. Те са представени от бронзови фибули, няколко пръстена и гердани, открити в гробовете край Павелско, Преглед и Кочан. Сред този беден инвентар, преобладаващ в гробовете от късната желязна епоха в Родопите, изключение представляват гробните предмети, открити край Любеново (Кат. № 52/3), Скребатно (№ 88) и Дебрен (№ 26/1), където са открити нагръдник и гривни, изработени от злато, както и части от колесница. В централните части на планината подобно изключение представлява погребението на жена в могилния гроб край Пампорово (Кат. № 68/1-4, гроб 1), където до мъртвия са открити сребърен нагръдник, сребърна гривна и висулка.

Един от масово извършваните обреди е свързан с изграждането на допълнителните култови съоръжения, между които особено широко разпространение заемат пръстените от необработени камъни, подреждани около урните, кладите или около мъртвите (Кат. № 4/6-3 ,7-4; № 43/5 – гроб 9, № 68/1-4).

Вторият вид съоръжения, свързани с допълнителните обреди, извършвани около гробовете, се представя от малките по размери ями. Те са оформяни върху дъната на някои цистови гробове или до техните странични плочи. Някои ями са открити пълни с пръст и птичи кости, докато други са запълнени с малки камъни, пръст и въглени (Кат. № 43/4 – гроб 3; и 12).

Глинените площадки представляват третият вид култови съоръжения, изграждани непосредствено до цистовите гробове в някои могили (Кат. № 43/5 – гроб 3, гроб 4). Площадките имат кръгла форма, изградени от измазана глина върху подложка от камъни. Те са разположени непосредствено до страничните плочи на гробовете, като са обслужвали обредите, имащи пряка връзка с погребаните.

2. Могили-кенотафи

През периода на късната желязна епоха в Родопите продължава традицията от по-ранните епохи заедно с надгробните могили да се издигат насипи, които не покриват гробове. Количеството на могилите-кенотафи през разглеждания период е значително по-голямо в сравнение с периода на късната бронзова и ранната желязна епоха. От проучените общо 45 могили, в 10 не са открити останки от погребения на човешки индивиди (Кат. № 4/2-1; 5; № 43/6; № 53/3; № 57/2, Каук дере, Милкова могила, Червената пръст, Капините; № 80/II, VI). Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некрополите до Батак, Кочан, Любча, Мезек, Равногор и представляват част от тях. Техните насипи не се различават по форма, размери и структура от насипите на надгробните могили. Всички имат полусферична форма с дължина на диаметъра от 5 до 10 м и височина от 0,50 до 3 м. По-голяма част от насипите са еднопластови, изградени от камъни и пръст. Заедно с тях са издигани и двупластови насипи, обред, регистриран и в по-ранните могили. Първоначално е насипвана малка могила от камъни, покрита след това с втори пласт от пръст (Кат. № 57/ Каук дере).

Проучените могили-кенотафи от късната желязна епоха в Родопите могат да се разгледат и обособят в две групи според наличието на култови съоръжения и следите от обреди, извършени в тях.

Първата група включва могилите-кенотафи, съдържащи отделни предмети, характерни за надгробните могили, без в тях да са изграждани землени или каменни съоръжения. В могилите от тази група са открити на различна дълбочина в насипите керамични фрагменти от предварително счупени съдове (Кат. № 4/2-1, № 53/3). В една от могилите край Мезек са открити фрагменти от амфори и съдове местно производство, в комплекс с кости от конски скелет (Кат. № 57/Каук дере), докато в други две могили от същия некропол са открити глинени съдове и въглени около тях (Кат. № 57/Милкова могила; Голямата могила). Отделните предмети са разположени на различна дълбочина в насипите, в техните централни или периферни части.

При втората група могили-кенотафи, в насипите и под тях, едновременно с различните предмети са открити и съоръжения, подобни на тези, изграждани в надгробните могили. В някои могили-кенотафи от некропола край Батак керамичните фрагменти от предварително счупени съдове са разположени на различна дълбочина в насипа, както и пръстените от камъни, ограждащи огнища (Кат. № 4/5). В други случаи могилите съдържат конструкции, използвани в надгробните могили. Те имат същата правоъгълна форма и размери, съответстващи на човешки ръст. Ямите са разположени в насипите на различна дълбочина, като в някои случаи те са облицовани с каменни плочи и имат облика на цистовите гробни конструкции. Някои от тези конструкции са били запълнени с пръст, малки камъни, въглени и керамика, а до тях са поставени глинени съдове, обърнати с дъната нагоре (Кат. № 43/5 – гроб 6, гроб 7, гроб 8 и гроб 11). Открити са и цистови конструкции, в които са поставени част от предметите, използувани при обредите, докато другата част от тях били поставени в насипа (Кат. № 80/VI). От проучените могили-кенотафи, които могат да бъдат отнесени към втората група, голям интерес предизвикват две от находките, открити в некрополите край Мезек и Равногор.

В една от могилите край Равногор са открити заровени в земята на две групи предмети от конска амуниция, състоящи се от сребърни апликации. Върху тях е извършено опалване, след което е издигнат могилният насип (Кат. № 80/11). Същата практика на заравяне група предмети под могилен насип е констатирана и в рамките на некропола край Мезек.

В една от могилите-кенотафи с нисък насип са открити група предмети, заровени в яма, които представляват комбинация от трапезен сервиз, част от въоръжение и конска амуниция (Кат. № 57/2 – Червената пръст).

Обредът на заравяне групи от предмети в близост с надгробни могили също е практикуван в некропола край Мезек. На 20 м северно от Милкова могила, в плитка яма, са открити две амфори в изправено положение, паница и чернофирнисов кратер, поставени с дъната нагоре. Около тях проучвателят на некропола не е регистрирал останки от обреди. Характерното в този случай е липсата на могилен насип върху заровените в земята предмети, но е възможно те също да са били покрити с нисък насип, унищожен при обработката на почвата (Кат. № 57/2 – Милкова могила).

Издигането на могили-кенотафи е практика, широко разпространена през късната желязна епоха в Тракия. Такива могили са проучени в Ловешко, където под насипи са открити оръжия и глинени съдове (Миков 1930-1931, с.153). В някои могили край Крушуна са открити тракийски тип фибули и обеци (Джамбазов 1962, с.52). Заровени под насипи предмети и следи от обреди са проучени в могила № 3 и № 4 до Борово (Иванов 1978, с.54) и Къпиново, В. Търновско (Гергова, Писарев 1988, с.64).

Издигането на могили-кенотафи е широко използувана практика и в некрополите от късната желязна епоха на юг от Стара планина. В могила № 4 край Дуванлий е открита керамика от V-IV в. пр.Хр., разпръсната на различна дълбочина в насипа (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Подобна практика е установена във Вълчева могила до Брезово, където могилният насип покрива клада с размери 7 x 7 м. Кладата е насипана с многобройни фрагменти от счупени глинени съдове, характерни за V-IV в. пр.Хр. В насипа на могилата са открити голямо количество животински кости и фрагменти от гръцка керамика (Велков 1938, с.27). Заравянето на предмети, съпътствувано с различни обреди, е констатирано и в някои могилили-кенотафи край Сърневец, Чирпанско (Цончев 1940-1942, с.50-67) и могила № 2 край Монгуево (Петков 1939, с.313). Интерес представлява и могила № 1 край с. Сокол, Нова Загора, в която е открито огнище с малки размери и положена до него амфора, характерна за V в. пр.Хр. (Бацова, Кънчев 1971, с.50).

Практиката да се заравят скъпоценни предмети в земята в периода от бронзовата епоха до края на желязна епоха, позната в Карпато-Дунавските земи, подробно е разгледана в нашата литература (Гергова 1987, с.53-73). През всички исторически периоди са съществували достатъчно основания за депонирането на различни ценни предмети, които в археологическата литература се интерпретират като “скрити” и “култови” (Pauli 1985, 198). Относно обяснението на заровените в земята скъпоценни предмети на територията на Тракия в литературата съществуват две «ритуални» хипотези, базиращи се както на археологическите находки, така и на писмената традиция и тълкуването на митологията. Според някои автори заровените в земята предмети се обособяват в три групи, според тяхното функционално предназначение и представляват свещени дарове, имащи връзка с хиперборейството като идеологическа основа на тракийския орфизъм (Гергова 1987, с.53-73).

Други проучватели на тракийската религия обясняват заравянето на някои съкровища като обредна практика, свързана с царската идеология. Според тях тази практика е прилагана при узаконяването собствеността на владетеля над новоприсъединените територии или при цикличното обновяване на царската институция (Фол 1980, с.68, Маразов 1988, с.27).

Някои проучватели на могилните некрополи от късната желязна епоха интерпретират заровените в земята скъпи предмети край Равногор като обредно скриване, нямащо връзка с култа към мъртвите (Китов 1988, с.28). В подкрепа на изказаната теза е привлечен подобен обред, регистриран в некропола край Стрелча, където в две отделни ями били открити скъпоценни предмети. Авторът посочва като аналогичен случая със заравянето на свещени дарове край Букьовци и Рогозен, които са интерпретирани като символични погребения (Китов 1979, с.76; Китов 1988, с.47-48). Подобен случай представлява според някои проучватели и находката край Казичене, Софийско, които интерпретират предметите като символично погребение на вожд (Фол, 1975, с.11-13).

Други археолози, разглеждайки заровените предмети край Мезек и Борово в своя археологически контекст, възприемат идеята за техния култов характер и връзката им с погребалните практики

(Домарадски 1988, с.80). Според проучвателя двата комплекса от предмети, открити в рамките на могилния некропол край Мезек, представляват следи от обреди, извършени преди построяването на куполните гробници, върху култовата територия, предназначена за издигането на надгробните могили и извършването на погребенията (Домарадски 1988, с.78-86).

Всички подобни находки, разгледани в най-общ аспект, без да бъде съобразена конкретната археологическа ситуация, в която са открити, могат да бъдат интерпретирани като обредно заровени в земята съкровища, предмети или дарове в зависимост от съответната възприета хипотеза. Между отделните находки обаче съществуват значителни различия. При проведените досега проучвания няма регистриран случай на могила-кенотаф, издигната отделно, без връзка с некропол, което означава без връзка с култа към мъртвите. По-голяма част от обредно заровените предмети са разположени в близост или в рамките на могилните некрополи. Една част от тях, като тези край Равногор и Мезек, се намират под могилни насипи. Могилните насипи от своя страна представляват съоръжение, което маркира наличието на погребение или прокарва идеята за наличието на такова, практика, разпространена в целия Средиземноморски свят. Същевременно при издигането на могилите-кенотафи са извършвани обреди, характерни и задължителни за надгробните могили, издигани в периода от ранната бронзова епоха до късната античност.

Втората група предмети, заровени в земята, нямат пряка връзка с могилни насипи. Върху тях не са извършвани допълнителни обреди като опалвания, разхвърляне на керамика и други. Предметите от тази втора група се откриват на малка дълбочина, до 50 см, в терена. Върху тях не са открити могилни насипи, което може да е резултат от недобросъвестно проучване или дълго обработване на почвата, но независимо от това обстоятелство те имат косвена връзка с култа към мъртвите, защото се намират в близост с надгробни могили, обикновено най-големите или в рамките на некрополите. Сребърното съкровище от Борово е открито на дълбочина 40-50 см в основния терен, на 200 м северно от най-голямата в некропола могила, "Сиври кая" (Иванов, 1975, с.14). Сребърните съдове са поставени в яма заедно с недобре изпечени глинени съдове (Иванов 1976, с.35). Аналогична ситуация се наблюдава и при съкровищата от Букьовци (Попов 1922-1925, с.7), Якимово (Милчев 1973, с.13) и сребърните съдове край Рогозен, открити на дълбочина 50 см в близост с могилен некропол (Шкорпил 1898, с.54; Иванов 1986, с.5). Заровените скъпоценни предмети край Стрелча също са открити в близост до една от надгробните могили (Китов 1979, с.27). Интерес представлява и археологическата ситуация, при която е открит сребърният колан край Ловец, Стара Загора (Велков 1934, с.18). Коланът е открит на дълбочина 40 см, покрит с няколко фрагмента от керемиди, без следи от обреди около него. Самото място е разположено на 70-80 м от надгробните могили.

При търсенето на причините, предизвикали заравянето на отделните комплекси от предмети, трябва да се има предвид показателите за тяхното определяне като култови находки или скрити предмети. От съвременна гледна, точка особено важно е характеризирането на археологическия комплекс, в който са открити предметите и тяхната връзка с околните обекти, съществували през съответната епоха. В този смисъл наличието на могилни насипи върху една част от заровените в земята ценни предмети и ситуирането на втората група находки в близост до надгробните могили край Мезек и Равногор позволява тяхното интерпретиране като обредни заравяния, свързани с погребалните практики. В подкрепа на изказаното становище трябва да се подчертае фактът, че този обред през късната бронзова епоха е практикуван в планинските райони при погребенията на обикновените членове на фамилиите (Кисьов 2002, с.143).

Разгледаните могили-кенотафи, разположени в рамките на проучените некрополи в Родопите, имат пряка връзка с погребалните обреди. Заравянето на отделни предмети или съоръжения под тях преставлява само част от сложните погребални церемонии, извършвани в рамките на некрополите в периодите на тяхното функциониране.

II. Плоски (безмогилни) некрополи

Резултатите от проведените досега теренни обхождания и археологически разкопки на територията на Родопите сочат съществуването на друг вид некрополи – безмогилните. За разлика от могилните некрополи разпространението на плоските некрополи, до сега, е регистрано само на територията на Западните Родопи, където са открити 18 некропола от този вид (Алб. № 61). От тях цялостно е разкопан един от некрополите (Кат. № 91), докато при всички останали са проучени единични гробове (Кат. № 9/4-11, гроб 3; № 10/1, № 11; № 15/2; № 21/4, б; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 45; № 48; № 58;

№ 63; № 68/2; № 71/1, 3, 5, 6; № 85; № 91, Алб. № 1/1).

За разлика от могилните некрополи, плоските некрополи регистрирани в Родопите, са съществували и използвани в периода IV-I в. пр.Хр.

1. Характеристика на безмогилните (плоски) некрополи

Проучените гробове и некрополи са разположени предимно върху планинските склонове, но такива са открити и върху високите била. Закономерност не се открива и при тяхната ориентация спрямо посоките на света. Някои некрополи са разположени върху теренни форми с южно или източно изложение, докато други имат северна или западна ориентация. Интерес със своето изложение и разположение представлява некрополът край с. Стойките, където гробовете са изградени върху планински склон със северно изложение и голям наклон от 30° (Кат. № 91), ситуация, коренно различна от тази, констатирана при могилните некрополи.

Поради частичните проучвания не може да се посочи приблизителната площ, която заемат плоските некрополи. Изключение представляват некрополите край Върбово и Стойките, които заемат площ съответно от 300 м^2 и 1000 м^2. Извършените досега наблюдения сочат, че гробовете са разположени непосредствено един до друг или на близко разстояние, от 5-10 м. Само един от проучените безмогилни некрополи е изграден по предварително замислен план. Гробовете в този некропол са групирани в четири сектора, разделени с пътеки, имащи дължина 6 м и широчина 0,80 м, следващи наклона на терена, като някои неравности са заличавани с каменни плочи (Кат. № 91; Алб. № 78а).

Една част от плоските некрополи са разположени в рамките на могилни некрополи от късната бронзова и ранна желязна епоха, като някои гробове от късната желязна епоха са открити в насипите на по-ранните могили (Кат. № 9/4 – гроб 3, № 10/1; № 63; № 71/6). Върху тези гробове не са насипвани могилни насипи, а просто са зарити с пръст.

По-голяма част от известните плоски некрополи от IV-II пр.Хр. са разположени в райони, където не са открити по-ранни могилни гробове от късната желязна епоха: (Кат. № 15/2; № 16; № 21/4, 6; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 45; № 48; № 58; № 68/2; № 91).

Въпреки че тези некрополи са свързани с нововъзникнали селища, разположени на нови незаселени по-рано места, те се намират недалеч от по-ранно съществували селища некрополи. В повечето случаи безмогилните некрополи се намират на близко разстояние от прилежащото към тях селище или на места, имащи добра визуална връзка с тях (Домарадски 2001).

Все още не е изяснен въпросът за връзката на отделните плоски некрополи с другите култови места, съществували през същия период в планината. Изключение представлява районът на с. Стойките, където през III-II в. пр.Хр е оформен комплекс от селище, некропол и светилище (Кат. № 91). Проучванията в този район установиха, че селището е разположено на 100 м западно от некропола. На 12 южно от него, върху висок скален връх – "Св. Неделя", е разположено светилището, чийто теменос е ограден с масивен каменен зид.

2. Гробове

В регистрираните плоски некрополи от IV-II в. пр.Хр. на територията на Западните Родопи са проучени общо 50 гроба, които аналогично на могилните гробове от по-ранните периоди, могат да се особят в две групи. Критерий за това деление е наличието или липсата на останки от погребения в тях.

Гробове съдържащи останки от погребения.

От проучените 50 гроба в 45 са открити останки от погребения извършени по различен начин. Всички проучени гробове са вкопани в основния терен или в по-ранните насипи и се намират под тяхното ниво. Изключение представляват гробовете от некропола край Стойките, чиито конструкции са полувкопани и са разположени над нивото на древния терен (Кат. № 91, Алб. № 78 б).

За разлика от по-ранните могилни гробове, в плоските гробове не са открити колективни погребения. Всички те съдържат останките само на единични погребения. Изключение представлява един от плоските гробове край Върбово, който съдържа останките на два индивида, но положени в отделни урни, които вероятно са погребани през кратки интервали от време в периода III-II в. пр.Хр. (Кат. № 15/2 – гроб Е).

През периода IV-II в. пр.Хр. в плоските некрополи погребенията били извършвани по два начина, чрез трупополагане и чрез трупоизгаряне. В някои некрополи е констатирано едновременното практикуване на двата начина на погребване (Кат. № 15/2; № 71/5; № 91), докато в други некрополи погребенията са извършвани само чрез трупополагане (Кат. № 16; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 63) или само чрез трупоизгаряне (Кат. № 58; № 68/2). В общо проучените 45 гроба, 25 от погребенията са извършени чрез трупополагане и 20 чрез трупоизгаряне.

В плоските гробове, аналогично на по-ранните некрополи, се констатират две разновидности при трупополагането, пълно и частично. Цялостното трупополагане е практикувано в по-голяма част от плоските гробове (Кат. № 1/1; № 9/4-11, гроб 3; № 10; № 16; № 40/1, 2; № 71/3, 5). Тяхното териториално разположение и разпространение се проследява предимно в най-западните части на Родопите (Алб. № 83). Трябва да се отбележи, че няма все още цялостно проучен некропол в посочените райони, за да може да се твърди, че обредът на цялостно трупополагане е практикуван във всички гробове или този обред е използуван едновременно с частичното трупополагане в рамките на един некропол.

Във всички проучени гробове мъртвите са полагани в една и съща поза, по гръб с изпънати край тялото ръце и изпънати долни крайници. В някои гробове под главите на мъртвите била натрупвана глинеста пръст, поради което черепите се откриват в почти отвесно положение (Кат. № 9/4-11, гроб 3). Мъртвите имат ориентация, съобразена с ориентацията на предварително изграденото гробно съоръжение която в повечето случаи е с глава на изток, но друга част от мъртвите са погребвани с глава на запад (Кат. № 40 и № 48) или на север (Кат. № 21/4, 6 и № 71/3, 5).

От общо регистрираните и проучени 18 плоски некрополи от IV-II в. пр.Хр. само в два са открити останки от практикуването на частичното трупополагане (Кат. № 15/2 и № 91). В некрополите до Върбово и Стойките са разкопани общо 30 гроба, 9 от които съдържат останки от погребения, извършени чрез частично трупополагане. В тях са открити отделни антропологически части, положени в различно положение.

В три от гробовете били извършени погребения на черепи (Кат. № 15/2, гроб 4 и № 91/гроб 1 и 10). В гроб № 10 от некропола край Стойките черепът е открит в ъгъла на гробната камера, обърнат с лице към нейната вътрешност (Алб. № 73/2). Погребаните черепи край Върбово в гроб № 4 са положени в различно положение. Единият от черепите, принадлежащ на 5-7-годишно дете, е поставен в малка глинена купичка, която не е изпечена, а само изсушена на слънце (Алб. № 70). До тази купичка е открита горната теменна половина на втори череп, принадлежащ на по-голямо дете. До него също е открита теменна половина на 7-10-годишно дете, но положена с темето надолу. До трите черепа е открита и купчинка пълна с 12 ставни кости от детска китка. Може да се допусне, че черепите заедно с гробните предмети били обвити в плат или поставени в торба, защото са открити на куп в питос, без пръст между тях (Алб. № 69/2).

Част от погребан череп е открит и в гроб № 1 край Стойките, където поради глинестата почва и голямата дълбочина на заравяне е запазена част от кичур коса. В другите шест гроба са извършени погребения на лакътни кости (Кат. № 15/2 – гроб 3; № 91/ гроб 5, 16, 17, 21, 22). В някои от посочените гробове лакътните кости са погребани едновременно с различен брой зъби (Кат. № 91/гроб 17, 22), докато в други гробове лакътните кости са положени самостоятелно (Кат. № 91/5, 16, 21 и № 15/2 – гроб 3).

Особен интерес предизвикват гробовете № 1 и № 22, в които заедно с отделните антропологически части са открити и останки от кремирани кости (Кат. № 91). Лакътните кости били положени цели, със запазена задна ставна част, в която влиза ябълковидният край на раменната кост (Алб. № 68). Нарушената цялост на костите на позволява да се направят наблюдения за следи от нарези или отсичане върху тях.

Откритите горни и долни зъби, шест в гроб № 17 и тридесет в гроб № 22, имат различна степен на износеност и вероятно са принадлежали на възрастни индивиди.

Отделните антропологически части, погребани в некропола край Стойките, са полагани върху дървени подложки или върху каменни плочи (Алб. № 68).

Обредът на частично трупополагане през елинистическата епоха е практикуван и в други части на Тракия. Погребение на части от детски череп и четиридесет и два зъба от пет индивида, различни по пол и възраст, е извършено в могила № 1 край Копринка (Жуглев 1952, с.217). Подобен обред е констатиран в некрополите на гетите и даките от II-I в. пр.Хр. (Sirbu 1986, 91).

В плоските некрополи от IV-II в. пр.Хр., проучени на територията на Западните Родопи, едновременно с обреда на трупополагането, е практикуван и обредът на трупоизгаряне. Според статистиката в разкопаните общо 45 гроба, 20 от погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Практикуването на този обред обаче е регистрирано в рамките само на некрополите, където част от погребенията са извършени чрез частично трупополагане, но не и в некрополите, съдържащи останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане (Кат. № 11; № 15; № 58; № 68/2; № 71/5; № 91). Изгарянето на мъртвите в посочените некрополи било извършвано извън тяхната територия, на място, предназначено за тази цел. В местността Стойченска павля край Стойките мястото за кремация е разположено на 60 м извън рамките на некропола (Кат. № 91). Изграденото за тази цел съоръжение представлява кръг от вертикално забити в терена големи каменни плочи. Всяка плоча застъпва и поддържа предишната. Някои каменни плочи са поставени в хоризонтално положение, споени с калов разтвор. В средата на кръга са запазени следи от кладите, от които са открити огнища, наситени с кости и въглени (Алб. №79).

В някои гробове от некропола край Стойките останките от мъртвите, след тяхната кремация, били поставяни в определен порядък. В гробовете са открити кости от всички части на тялото, като първоначално са полагани фрагменти от черепа. Върху тях последователно били полагани зъби, части от ребра, ключици, тазови кости, долни и горни крайници. Обредът е завършвал с посипването на пепел и пръст от кладата върху костите.

При извършването на погребенията през периода на елинистическата епоха в плоските некрополи били изграждани различни видове гробни съоръжения. Във основа на тяхното ситуиране спрямо нивото н терена гробните съоръжения могат да се разделят на вкопани и надземни. Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в плоските некрополи, са еднотипни. Всички те имат правоъгълна или квадратна форма, с приблизително еднакви размери.

Цистовите гробове представляват най-разпространеният вид гробни съоръжения, открити в почти всички проучени некрополи.

В гробовете, съдържащи останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, били изграждани конструкции с размерите на мъртвите. В терена били вкопани ями с правоъгълна форма, чиито стени и дъна са покрити с каменни плочи. Тяхното покритие е извършвано чрез хоризонтално поставени плочи с различни размери. В някои случаи били използвани домени камъни за оформяне на цистовите гробове и за тяхното покриване (Алб. № 84). Размерите на цистовите конструкции, съдържащи телата на мъртвите, не надвишават в дължина 2 м, широчина 1 м и в дълбочина 0,50 м.

Цистови конструкции през III-II в. пр.Хр. били използвани също при извършването на погребения чрез частично трупополагане (Кат. № 15/3 и № 91/гроб 10, 17). Въпреки погребването на отделни антропологически части с малки размери цистовите съоръжения имат размери, близки до размерите на човешкото тяло (Алб. № 73/2). Стените и дъната на плитките ями, вкопани в терена, са облицовани с каменни плочи. Тяхното покритие също е извършено с каменни плочи, които лягат върху хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди.

Цистови конструкции били изграждани и в случаите на погребения чрез трупоизгаряне. Една част от урните, съдържащи останките на мъртвите, били поставени в малки по размери ями, облицовани с по една или няколко каменни плочи. Някои ями предварително са опалвани, след което техните стени са покривани с плочи (Алб. №67). Размерите на този вид цистови съоръжения са различни в зависимост от броя на положените в тях урни. В повечето случаи съоръженията съдържат по една урна, поради което техните размери варират в границите 0,50 x 0,40 x 0,40 м (Алб. № 67), (Кат. № 15/гроб 2; № 91/ гроб 20). По-рядко са използвани цистовите съоръжения, съдържащи по няколко урни (Кат. № 15/2). Гробът представлява вкопана в терена яма с правоъгълен план, чиито стени са оформени с вертикално поставени каменни плоски блокове с дължина 2,20 м и широчина 1 м. Подът на съоръжението е покрит с малки каменни плочи, а покритието е извършено с помощта на голям каменен блок, двустранно обработен и положен върху страничните плочи. Трябва да се отбележи, че този цистов гроб е открит под чимов пласт с дебелина 10 см, което показва, че неговата покривна плоча не е била засипана с пръст.

Всички проучени цистови гробни съоръжения имат различна ориентация по надлъжната си ос, но преобладава посоката изток-запад с малки отклонения.

В плоските некрополи от III-II в. пр.Хр., където преобладава практиката мъртвите да се погребват чрез трупоизгаряне, най-често за съхраняване останките на мъртвите били използвани урните (Кат. № 11; № 15/гроб 1, 2; № 58; № 68/2; № 71/5 и № 91). Както беше отбелязано, една част от урните са поставяни в цистови съоръжения, докато друга част от урните са открити положени в ями, издълбани в основния терен с размери, близки до тези на съдовете, поставяни в тях. Много често вътрешността на ямите и площта около тях била опалвана преди полагането на урните (Алб. № 65).

За урни са използувани предимно големи съдове със сферична или биконична форма на тялото, широки устиета, плоски дъна и хоризонтално разположени дъговидни дръжки. Стените на съдовете имат тъмнокафяв, светлокафяв и по-рядко сив цвят. Тяхната външна и вътрешна повърхност в повечето случаи е добре огладена с размита глина, след което съдовете са украсявани с излъскан графит или ангоба. Всички съдове, предназначени за урни, са изработени на ръка от лошо пречистена глина (Алб. № 62). Една част от тях, след полагането им върху терена или в ямите били покривани с каменни плочи (Кат. № 15/2- гроб 2; № 91/гроб 3, 12. 14, 15, 20 и 25), (Алб. № 63), докато друга част от тях били покрити и захлупени с глинени съдове (Алб. № 64), (Кат. № 91/гроб 8, 11, 18).

Цистови гробове, съдържащи по няколко урни, са открити и в северотракийските некрополи от IV-I в. пр.Хр. в Днестро-Карпатските райони (Никулице 1977, с.79). В тях също е практикуван обредът на подреждане на калцираните кости в анатомичен порядък. В урните от тези некрополи са полагани най-напред черепните кости, а накрая костите от долните крайници (Никулице 1987, с.196). Този обред е практикуван и в някои скитски гробове от VI в. пр.Хр., открити в некрополите до Билке и Тюкеншфалу в Унгария (Parducz 1966, 76).

При извършването на погребенията чрез частично трупополагане в некрополите край Върбово и Стойките били изграждани едновременно с цистовите съоръжения и урните, още два вида гробни съоръжения. Четири от погребенията са извършени в правоъгълни плитки ями, издълбани в скалистия терен на дълбочина 0,20-0,40 м (Кат. № 91/гроб 1, 5, 6, 21). След полагането на костите върху тях били натрупани и подредени в един или два реда плочести камъни (Алб. № 72).

От проучените 18 плоски некрополи само в един е открит питос, използуван като гробно съоръжение (Кат. № 15/2 – гроб 4). Питосът е открит в легнало положение с отвор на запад, захлупен с каменна плоча, стърчаща над повърхността на терена (Алб. № 74). Съдът е поставен в предварително изкопана в терена яма с дълбочина 0,70 м. След полагането на детските черепи в него направеният отвор е покрит с голям фрагмент от друг голям съд, украсен с яйцевиден релефен орнамент. Върху него са подредени фрагменти от предварително счупения питос.

Питоси, използувани като гробни съоръжения, са открити в някои могили от IV-III в. пр.Хр. в районите на Мадара (Попов 1934, с.240), Правенци (Китов, Атанасов, Странджев 1989 с.48) и Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.152).

Независимо от практикувания начин на погребване в отделните плоски гробове са открити следи от еднакви допълнителни обреди, извършвани върху тях.

В повечето проучени гробове са открити отделни фрагменти или петна от керамични струпвания, които принадлежат на предварително счупени съдове. Фрагментите се откриват до скелетите на мъртвите, до отделните антропологически части, както и около урните. В много гробове частите от счупените съдове са открити в разпръснато състояние на повърхността, около гробните съоръжения. Части от съдове и въглени са открити и върху покривните плочи на някои цистови гробове.

Изграждането на допълнителни култови съоръжения върху гробовете в някои плоски некрополи представлява продължение на традицията от периода на късната бронзова и ранна желязна епоха. Трябва да се отбележи, че в проучените некрополи, съдържащи цистови гробове и останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, не са изграждани допълнителни култови съоръжения. Такива са открити само в некропола край с. Стойките, където тяхното изграждане явно е било задължително, независимо от начина на погребване в съответния гроб.

Най-разпространеният вид съоръжения, изграждани около и върху урните в некропола, имат формата на правоъгълен паралелепипед (Алб. № 66), (Кат. № 91/гроб 3, 11, 12). Тези съоръжения са изграждани върху предварително опаления терен, около урните. Изграждането е извършено с помощта на плочести камъни, подреждани в еднолицев зид на височина до 0,40 м. Стените имат външно лице и дебелина до 0,30 м, като спойката между камъните е извършена с калов разтвор. Вътрешността на камерите, около урните, е била запълнена с каменни плочи, поставяни в хоризонтални редове, без спойка. Най-горният ред от камъни се намира на едно ниво с плочите, захлупващи урните (Алб. № 66). При някои съоръжения е оформено малко отделение, предназначено за поставяне на гробните дарове. Размерите на този вид допълнителни съоръжения са различни, но дължините на техните стени не надвиша два метра. Подобни култови съоръжения, ограждащи урните, са открити в плоския некропол от III в. пр.Хр. в Бургас, кв. “Победа” (Балабанов, Дражева 1985, с.12).

При други пет гроба в некропола край Стойките, съдържащи останките от частично трупополагане, са изградени допълнителни съоръжения от друг вид (Кат. № 91/гроб 16, 19, 21, 22, 24). Те се състоят от няколко редуващи се пласта от пръст и плочести камъни, оградени от вертикално поставени каменни плочи (Алб. № 75). Върху оформените камери, съхраняващи отделни антропологически части е насипан пласт от чиста песъчлива пръст с дебелина 0,10 м, съдържащ керамични фрагменти. Върху него е подреден хоризонтален ред от каменни плочи с малки размери. Над този пласт от камъни е натрупан втори пласт от пресята чиста пръст с дебелина 0,10 м, в който са поставени гробните дарове. Върху втория землен насип е оформен втори пласт от хоризонтално поставени каменни плочи. При всяко насипване и оформяне на съответния пласт по външните страни са подреждани в една редица каменни плочи. Така поставените плочи поддържат от свличане землените и каменни пластове. Този вид допълнителни съоръжения имат правоъгълна форма и различни размери, като при някои височината достига до 1,50 м.

Върху два от гробовете в некропола били издигнати друг вид допълнителни култови съоръжения (Кат. № 91/5, 6). Те заемат централно място в рамките на некропола и имат най-големи размери, като между тях са оформени пътеки (Алб. №76). Съоръженията имат форма на квадратни кули със страна 5 м и височина 1,70 м, изградени от дванадесет пласта хоризонтално подредени каменни плочи. Крайните редове на всеки пласт са еднолицеви и оформят правите ъгли на кулите, които имат три фасади. Отделните редове от камъни са спояване с калов разтвор, изграждани хоризонтално спрямо силно наклонения терен (Алб. № 78), поради което височината на съоръженията в южния край е по-малка.

Подобни съоръжения, но с друг план, изградени от хоризонтално подредени каменни плочи или речни камъни, споени с кал, са открити в някои надгробни могили от IV-III в. пр.Хр. край Торос (Велков 1938, с.415) и Браничево (Дремсизова 1958, с.445). Гробни конструкции с форма на правоъгълни кули – peribolos, били използувани в гръцката погребална практика в периода VIII-II в. пр.Хр. Тези съоръжения са изградени върху отделните гробове, без да бъдат покрити със землен насип, като по този начин маркирали наличието на погребения (Kurtz, Boardman 1971, 367).

Последният вид допълнителни култови съоръжения, изграждани около гробовете, съдържащи останки от частично трупополагане, са открити също в некропола край Стойките (Кат. № 91/гроб 10, 17). Съоръженията представляват пръстени от вертикално поставени каменни плочи, които се застъпват взаимно и се поддържат. В долната, северна част пръстените са оформени чрез подзиждане в три реда от плочести камъни, споени с калов разтвор. Подзиждането вероятно е извършено с цел да се спре свличането на пръстта около гробните камери (Алб. № 77).

Всички видове допълнителни гробни съоръжения, изграждани върху гробовете от III-II в. пр.Хр. в некропола край Стойките, са маркирани с вертикално поставени каменни плочи с големи размери или с дъговидни натрупвания от необработени камъни (Алб. № 73/1). В посочения период, когато некрополът е използуван, тези съоръжения, маркиращи наличието на гробове, са стоели открити. Подобно дъговидно натрупване, регистриращо обредна дейност, е използувано пред входа на гробницата, открита в могила № 12 до Свещари (Гергова, Вълчева 1990, с.46-49).

Освен изграждането на допълнителни култови съоръжения при изваряването на погребенията чрез трупоизгаряне и чрез частично трупополагане са практикувани обреди, свързани с предварителното обработване и подготвяне на гробната площ. При повечето гробове теренът предварително е опалван, след което върху обгорелите петна с диаметър до 0,30-0,40 м са извършвани погребенията (Кат. № 15/гроб 3; № 91/гроб 1, 10, 17, 19 и 22).

Опалвания, но с друга цел, са извършвани извън гробните съоръжения (Кат. № 91/гроб 6, 10, 19). Останките от огнищата са откри в близост с гробните конструкции. Те имат диаметър, равен на 1 м като в обгорелия землен пласт заедно с въглените са открити и керамични фрагменти.

Един от допълнителните обреди, практикувани в два от плоските некрополи, е свързан с обвиването на някои антропологически части в платно, заедно с част от гробните предмети (Кат. № 15/2 гроб 4, № 91/гроб 1 и 22). Погребенията в гробове № 1 и № 22 край Стойките са извършени на дълбочина 3,70 м в глинестата почва, която е консервирала отлично част от тъканта, с която са били обвити черепните кости, зъбите и гробните предмети (Алб. № 71). Покрова е бил оцветен във виолетово, като в резултат на гниенето на тъканта, патината на сребърните накити и монетите е придобила същия цвят.

Обредът да се обвиват останките на мъртвите в скъпа материя е регистриран при проучването на погребението в Голямата могила край Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Практикуването на този обред е констатирано и в някои могили от IV-III в. пр.Хр. край Вергина, където калцираните кости на мъртвите са обвити с пурпурен плащ, след което са положени в урните (Andronicos 1978, 41). Според проф. Андроникос пурпурният плащ свидетелствува за една много ранна погребална традиция, известна от Омировата Илиада при погребенията на царе. Този погребален обред в Гърция се появява през геометричната епоха, но неговото масово практикуване се проследява в периода на класическата и елинистическата епоха (Kurtz, Boardman 1971, 380).

Подобно на по-ранните могилни некрополи най-масово практикуваният обред в плоските гробове от IV-II в. пр.Хр. е поставянето на гробни предмети. За разлика от по-ранните периоди те са открити предимно в гробните съоръжения до останките от мъртвите. В много редки случаи част от предметите са открити извън гробните конструкции (Кат. № 9/4 – гроб 3). При сравняване отделните групи гробни предмети, открити в гробовете съдържащи останки от погребения извършени по различен начин, се констатират някои различия.

В цистовите гробове, където погребенията са извършени чрез цялостно трупополагане, са открити групи от предмети, функционално еднакви. Те са представени от нападателни и отбранителни оръжия, накити и сервизи от глинени съдове, които вероятно били лично притежание на мъртвите. Предметите са открити в цистовите камери, където една част от оръжията и накитите са разположени върху самите скелети, а другата част от оръжията и съдовете са открити до черепите на мъртвите или в долната част на долните крайници.

Между предметите, открити в тези гробове, съдържащи останките на цялостно погребаните мъртъвци, преобладава групата на оръжията, представени от кръгли щитове, наколенници, шлемове, мечове, копия и стрели (Кат. № 21/6; № 26/2; № 42 ; № 71/3). В повечето гробове пълните комплекти въоръжение са открити в комплекс със сервизи от глинени съдове и по-рядко с накити (Кат. № 10/1; № 16; № 40/1, 2; № 85). Сервизите се състоят от малки кани, купички и панички местно производство, работени на ръка или на грънчарско колело, с кафяв или сив цвят.

В другите видове гробове, съдържащи погребения на отделни антропологически части, предметите са открити до човешките останки или върху тях. В гроб № 22 край Стойките, върху погребаната лакътна кост, били нанизани две кухи бронзови гривни, докато в други два гроба предметите са поставени върху дървени подложки (Алб. № 68) За разлика от гробовете с цялостно трупополагане, в плоските некрополи край Стойките и Върбово, където погребенията са извършени чрез частично трупополагане и трупоизгаряне, не са открити комплекти от въоръжение. Гробните предмети в тези некрополи се обособяват в три групи – оръжия, накити и глинени съдове, равномерно представени в отделните гробове. В тях не са били поставяни сервизи, а отделни съдове. По-голяма част от съдовете са изработени на ръка от лошо пречистена глина, с формата на купи, канички и чаши. Стените на някои от тях са украсени с графит. В два от гробовете са открити и глинени чаши-фиали, работени на грънчарско колело (Кат. № 91/гроб 16 и 22). Те имат оранжев цвят и стени, покрити с ангоба. Чашите-фиали са напълно сходни с тези, открити в надгробните могили и селищните центрове от края на IV-III в. пр.Хр. във вътрешността на Тракия (Чичикова 1984, с.18).

От проучените плоски гробове, съдържащи отделни антропологически части, само в три са открити единични оръжия (Кат. № 91/гроб 1, 16, 22). Те са представени от два железни меча, две листовидни копия с дълги втулки и желязна едноостра брадва (Кисьов 1989, с.16).

В разглежданите гробове най-многобройни са откритите различни видове метални накити, които могат да се обособят в две групи – бронзови фибули и сребърни торкви (Кат. № 91/гроб 1, 16 и 22). Първата група се състои от 10 бронзови фибули "тракийски" тип, характерни за III в. пр.Хр. (Миков 1930-1931, с.171), както и от три фибули със същата форма, но с билатерални спирали, характерни за II в. пр.Хр. (Домарадски 1984, с.115). Една от фибулите е напълно еднаква с образците, характерни за келтското производство в централна Европа, открити в некропола Шлезвиг Холщайн (Dechelette 1927, 430, fig. 390-13).

Сребърните торкви, открити в два от гробовете, представляват част от комбинация между сребърни конуси, окачени върху тях. Торквите се различават съществено по форма, начин на изработка и функционално предназначение от бронзовите торкви, характерни за погребенията чрез цялостно трупополагане, където те са част от въоръжението. Сребърните торкви от Стойките са част от накит, намиращ близки паралели с торквите от Асеновград (Иванов 1948, с.99), Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.234), както и с торквите от съкровището, открито до Колдау и Слимник в Румъния, датирано в периода на III в. пр.Хр. (Miclea, Florescu 1980, 78).

В два от проучените плоски гробове, съдържащи погребения на лакътни кости заедно с глинените съдове, накитите и оръжията, са открити сребърни хемидрахми, сечени в Парион и Тракийския Херсонес. Горната граница при практикуването на този обред в Тракия се поставя в края на IV в. пр.Хр. (Домарадски 1987, с.14-16). Поставянето на монети в гробовете е масова практика в Гърция, Ю. Италия и Сицилия през елинистическата епоха. Монетите са открити в устните кухини на мъртвите или в ръцете им, както и до гробните съоръжения. В някои гробове монетите били замествани с имитации (Kurtz, Boardman 1971, 456). Откритите монети в гроб № 1 и № 22 до Стойките представляват най-ранното проявление на този обред в западните Родопи.

Гробните предмети, използувани при погребенията чрез трупоизгаряне, също се различават значително от тези, открити в гробовете, съдържащи останки от погребения чрез цялостно и частично трупополагане. В повечето случаи предметите се откриват в урните заедно с калцираните кости или до тях. Предметите, открити в урните край Стойките, могат да се разделят в две основни групи. Първата група включва няколко грубо изработени на ръка глинени съда с малки размери (Кат. № 91/гроб 8, 23), докато втората група включва метални накити, изработени от бронз и желязо. В урните са открити само фибули "тракийски" тип, железни торкви, гривни и пръстени. Особен интерес представляват железните двуредови колани, открити в някои урни (Кат. № 91/гроб 7, 8), които не са разпространени в тракийската култура преди III в. пр.Хр. Най-ранните образци от Тракия произхождат от Севтополис, Стара Загора, Михайловградско и Панагюрище (Домарадски 1984, с.141). Железни колани, подобни на тези от Стойките, изработени от звена с формата на осморки, са характерни за късните фази на Латенската култура ЛТ-Ц и ЛТ-Д. Тяхното широко разпространение е констатирано в германската култура в Централна Европа (Домарадски 1984, с.143). Според някои проучватели тяхното присъствие в Тракия може да се свърже с влиянието или пребиваването на някои от германските племенни групи до границите или в самата Тракия през II-I в. пр.Хр. (Димитрова, Гиздова, 1975, с.39).

Гробове-кенотафи

През периода на късната желязна епоха в Родопите, както в могилните, така и в плоските некрополи продължава практиката на изграждане празни гробове, в които не са извършвани човешки погребения. В плоските некрополи обаче техният брой е значително по-малък в сравнение с тези, изграждани в по-ранните некрополи. От проучените общо 50 плоски гроба, в четири не са открити останки от погребения (Кат. № 71/1; № 91/гроб 6, 9, 13). Поради липсата на пълни и цялостни разкопки при повечето безмогилни некрополи може със сигурност да се твърди, че гробовете-кенотафи са заемали определено място при извършването на погребалните обреди, само за некропола край Стойките. Трябва да се отбележи, че празните гробове са разположени до гробовете, съдържащи останки от погребения.

Гробовете-кенотафи са оформени като вкопани в терена ями с правоъгълна форма и облицовани с каменни плочи стени. Цистовите конструкции били покрити също с каменни плочи, а при някои и дъната. Размерите на съоръженията са различни. Някои имат размери близки до тези на съоръженията, съдържащи урни – 0,50x0,35x0,30 м, като други имат размери, близки до съоръженията, съдържащи тела на мъртвите – 2,50x1,10x0,40 м (Алб. № 78/1 и № 85). Ориентацията на празните цистови гробове също е извършвана по надлъжната ос и съвпада с тази на същинските гробове, северозапад-югоизток.

Откритите следи от допълнителни обреди, извършвани върху същинските гробове, се откриват и върху кенотафите в рамките на същите некрополи.

Във всички празни гробове, или около тях, са открити фрагменти от предварително счупени съдове и въглени с различни размери. До два от гробовете били извършени опалвания, от които са запазени огнища с диаметър 1 м (Кат. № 91/гроб 6 и 13), съдържащи керамични фрагменти, птичи кости и силно обгорели малки бронзови предмети.

Трябва да се отбележи едно много важно обстоятелство, констатирано и при четирите празни гробове. Техните конструкции се намират непосредствено до урни, съдържащи останки от погребения, като в два от случаите урните са прилепени до една от външните стени на празните камери (Алб. № 85). Подобна ситуация е констатирана в могила № 5 край Кочан, което позволява на някои проучватели да стигнат извода, че цистовите гробове били придружавани от погребения, извършвани в урни и поставени в ями (Домарадски 1990, с.37). Такава зависимост обаче между урни и гробове, съдържащи останки от погребения в рамките на некропола край Стойките, не е установена. Същата констатация ое отнася и за другите плоски некрополи от III-II в. пр.Хр. в Западните Родопи.

През разглеждания период на късната желязна епоха в Родопите са изграждани два вида некрополи, могилни и безмогилни, неравномерно разположени върху територията на планината. В източните части на Родопите са регистрирани и проучени могилни некрополи, чието изграждане се поставя в периода IV-III в. пр.Хр. Издигането на надгробни могили се практикува през същия период и в западните райони на планината. Отделните некрополи са разположени върху разнообразни геоморфологични форми с различна ориентация. Същата констатация се отнася и за проучените плоски (безмогилни) некрополи, чието разпространение за сега е регистрирано само в западните части на

Родопите. За разлика от могилните некрополи разпространението на плоските некрополи се поставя в периода III-II в. пр.Хр. Някои от тях са разположени в близост или в рамките на могилните некрополи от IV-III в. пр.Хр.

При някои от проучените могилни и плоски некрополи е констатирана връзка с прилежащите към тях селища и светилища, разположени в близост. Една част от селищата и некрополите в централните части на планината се намират в непосредствена близост с находищата на желязна руда. За съжаление все още проблемите, свързани с експлоатацията на тези находища през късната желязна епоха не са изяснени.

Издиганите могилни насипи през разглеждания период в Родопите намират пълно сходство с тези от по-ранните епохи както по форма, така и по структура. Същото сходство се наблюдава между отделните могилни насипи от късната желязна епоха, издигани в различните части на планината. В повечето насипи преобладават камъните, особено в районите, където основният терен е скалист.

В повечето случаи могилите са издигани върху естествени възвишения, практика позната от по-ранните периоди. В това отношение особен интерес представлява разположението на надгробните могили, издигани върху северните и източните склонове на първия планински пояс край Мезек, Брестовица и Първенец. В тези райони могилите не са издигани в равнината или върху склоновете, а върху върховете, разположени в околностите около равнинните селища. Такава закономерност при разположението на плоските гробове не се констатира. Те са открити както върху склонове и била, така и върху планински тераси.

Сходство между отделните могилни насипи, издигани в източните и западните райони на Родопите, се констатира и в разнообразието от допълнителни обреди, извършвани в тях независимо от големината на насипите, вида на гробните съоръжения или използувания начин на погребване.

Един от масово практикуваните обреди в процеса на натрупване на насипите е разхвърлянето на фрагменти от предварително счупени съдове и поставянето на цели съдове. Количеството на глинените съдове и фрагменти в могилните насипи с по-малки размери е значително по-малко. За разлика от тях в могилните насипи, които покриват гробни съоръжения със сложни конструкции и особено куполни гробници, са открити голямо количество фрагменти от различни по форма и предназначение съдове. В тези насипи са хвърляни части не само от съдове, но и амфорна тара. Вероятно фрагментите и целите съдове, открити в насипите, представляват част от сервизи, принадлежали приживе на погребаните и използувани за угощения по време на погребалните церемонии и след тях. Същото се отнася и за сервизите от глинени или метални съдове, открити в отделните могилни и плоски гробове, разположени до мъртвите. Голямото количество глинени и метални съдове, открити в богатите могилни гробове край Мезек, както и тези обредно заровени до могилите, сочат, че сервизите са заемали особено място в живота на тракийската аристокрация. Тази констатация се отнася и за погребаните в плоските некрополи. През Латенския период вносът на южно вино и бронзови съдове за Средна Европа е отбелязано, както в писмените извори, така и в някои некрополи (Kossack 1964, 95; Kimmig 1962-1963, 98). Откритите многобройни петна от керамични фрагменти в обсега на могилите и плоските гробове представляват доказателство за важното място, което са заемали сервизите в погребалните обреди.

В повечето от проучените могилни насипи, особено в тези, покриващи зиданите гробници, заедно с керамичните фрагменти са открити животински кости. Последните са разположени на купчинки или единично, както в насипите, така и във вътрешността на гробовете. Присъствието на животински кости може да се обясни като останки от храната, използувана при угощенията по време на погребалната церемония. В проучените плоски гробове не са открити животински кости, което може да се дължи на частичните разкопки, но в цялостно разкопания некропол край Стойките останки от такива не са открити.

Опалването на гробната площ преди извършването на погребението, чиято поява в Родопите е регистрирана в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха, продължава да се практикува и през периода на късната желязна епоха. Следи от този обред са открити в некропола край Стойките, докато в другите плоски некрополи опалванията са извършвани извън гробните камери.

През разглеждания период в могилите продължава практиката част от гробните предмети да се поставят в насипите, а останалата част от тях в гробните конструкции. Този обред, на предварително разделяне гробните предмети в плоските некрополи, не е практикуван, защото комплектите от оръжие и сервизи са открити в гробните камери, до скелетите на мъртвите или в урните.

Сходство между могилите от късната желязна и ранната желязна епоха се констатира и при изграждането на различните видове допълнителни култови съоръжения в насипите и около гробните съоръжения. Повторяемост се наблюдава главно в изграждането на ями и глинени площадки.

Ямите са разположени около гробните съоръжения в могилните насипи или върху дъната на гробните камери. Независимо от тях разположение и големина всички са запълнени с еднакви материали. Изграждането на този вид допълнителни култови съоръжения в могилите от късната желязна епоха е масова практика в Тракия (Георгиева 1991, с.1-3). Ямите, открити в могилите на север и на юг от Стара планина, имат формата на конус, обърнат с върха надолу. Ями с подобна форма са открити и в някои некрополи на гетите в Днестро-Карпатските земи, където проучвателите свързват тяхното изграждане с погребалните обреди (Никулице 1977, с.79). Подобни по форма ями са открити и в някои скитски могили, запълнени с пръст, въглени, керамика и животински кости. Според техните проучватели в съоръженията били извършени обреди, обслужващи култа към мъртвите (Хахеу 1990, с.21).

Изграждането на другия вид култови съоръжения, глинени площадки непосредствено до гробовете в могилите също е широко рапространена практика в Тракия през късната желязна епоха. Откритите глинени площадки в могилните некрополи от късната желязна епоха в Родопите, както тези от по-ранните могили, са изпълнявали функцията на олтари. Глинени площадки, но с по-големи размери и четириъгълна форма, са открити в могила № 2 край Свещари (Фехер 1910, с.155) в две от надгробните могили край Борово и в могилния некропол край Г. Извор, Разградско (Чичикова 1970, с.178). Практиката да се изграждат глинени площадки и ями до гробните съоръжения или в тях, не е констатирана в проучените плоски некрополи в Родопите.

Същата констатация се отнася и за изграждането на пръстените от камъни около могилните насипи и гробните съоръжения. Този вид култови съоръжения присъстват в повечето могили от разглеждания период, но в плоските некрополи такива не са открити. Изключение представляват пръстените от каменни плочи, ограждащи само два от общо 25 гроба в некропола край Стойките.

През късната желязна епоха в Западните Родопи продължава практиката, позната от периода на късната бронзова епоха, в една могила да се погребват по няколко индивида. Тази ситуация е констатирана в някои плоски гробове, съдържащи урни. Вероятно така са погребвани индивиди с близка родствена връзка. За разлика от могилите от ранната желязна епоха в некрополите от късната желязна епоха не са открити следи от колективни погребения. Същото се отнася и за плоските некрополи от IV-III в. пр.Хр., съдържащи скелети и комплекти от оръжие и сервизи. Изключение представляват откритите в един от плоските гробове край Върбово три детски скелета, но това погребение не може със сигурност да се интерпретира като колективно, защото в питоса са поставени само отделни части, които могат да се възприемат и като препогребване на мощи.

В некрополите от късната желязна епоха в Родопите са практикувани различни начини на погребване, независимо от вида на гробовете и техните конструкции. Основните начини на погребване са напълно сходни с тези, практикувани през по-ранните периоди в планината.

Цялостното трупополагане е най-масово разпространеният начин на погребване, както в могилните, така и в плоските некрополи. Мъртвите са полагани по един и същ начин, по гръб с изпънати долни и горни крайници.

Особен интерес представлява обредът на частично трупополагане. Погребването на отделни антропологически части в Родопите през IV-II в. пр.Хр. било извършвано в могилните и в плоските гробове. Некрополите, съдържащи останки от такива погребения, са разположени в районите на Западните Родопи, където този обред е практика и в по-ранните могили. Сходство с по-ранните погребения се констатира и при сравняването вида на погребаните антропологически части при чийто избор вероятно е съществувала закономерност. Погребани са черепи, части от черепи и части от крайници. На този етап от археологическите проучвания не е възможно да се даде отговор на въпроса, свързан с начина на разчленяването на мъртвите преди тяхното погребване. Самото разчленяване обаче е факт и при двата вида некрополи. Особено ценна информация във връзка с обяснението на този погребален обред предоставя некрополът край Стойките, където всеки гроб, съдържащ погребение на отделни антропологически части, е открита по една урна, положена в непосредствена близост. Изключение в рамките на некропола представлява гроб № 1 и № 22, до който не са открити урни, но при тях погребаните кости са положени, но с част от изгорените и калцирани човешки кости. В тази връзка може да се допусне възможността за отделяне на части от мъртвия и изгарянето на останалата част от тялото, след което отделните части са били погребвани под каменни конструкции, а до тях или върху тях са положени урните, съдържащи изгорените останки на съ мъртъвци. Напълно аналогична ситуация е констатирана и в куполната гробница Мал тепе край Мезек. Двете вторични погребения, извършени в предверието на гробницата, също могат да се причислят към категорията на частично трупополагане, защото са погребани зъби и части от черепи, положени заедно с част от калцираните кости и част от гробните предмети. Тези погребения не са извършени под отделен могилен насип, а под плоско покритие на пода. Частите от погребален венец, открити заедно с човешките останки, типологически и хронологически също са сходни и близки с тези, открити край Стойките и се датират началото на III в. пр.Хр. Тази датировка се потвърждава от откритите в гробовете край Мезек и Стойките монети на Парион, Тракийския Херсонес и Александър III.

В проучените могилни некрополи от късната желязна епоха в Родопите се наблюдава повторяемост и в изграждането на различни по план и конструкции гробни съоръжения. Най-опростените съоръжения, като оградданията с камъни, площадките от плочи, урните и цистовите камери са наследство от по-ранните периоди. Те се откриват предимно в могилите с по-малки размери, разположени в различни райони на планината.

Нов елемент в погребалния обичай, практикуван през късната желязна епоха в могилните некрополи, е появата на монументалните зидани гробници с различен план и покритие. Тяхното разпространение е регистрирано в по-голяма част от Тракия. На територията на Родопите, на този етап от проучванията, се обособяват пет района, в които този вид съоръжения са открити обособени на групи.

Относно функцията на монументалните зидани съоръжения са изказани различни мнения. Някои от археолозите определят съоръженията край Мезек като гробница (Филов, 1937, с.112), докато други проучватели, имайки предвид липсата на останки от първични погребения в съоръжението в Мал тепе и размерите на мраморната поставка върху която е била поставена бронзовата фигура на глигана, интерпретират съоръжението като светилище на Бендида (Баласчев 1982 с.17). Според проучвателя, по-късно дошлите не изповядвали този култ и използуват коридора като място за извършване на погребения.

→ само едното!

Липсата на каменен кожух върху съоръженията, открити край Равногор и дебелината на двулицевите зидове до 2,50 м позволяват на техния проучвател да допусне планирането и изграждането им като открити, безмогилни светилища, построени в края на IV – началото на III в. пр.Хр. и по-късно преизползувани (Китов 1938, с.122). Според него построяването и използуването на тези съоръжения има връзка с обожествяването на погребаните в тях владетели (Китов 1988, с.40). Такава функция са изпълнявали и гробниците-светилища край Мезек и Стрелча, а по-късното им покриванене с могилен насип е свързано с обреда на “запечатване на светите места”, които след дълго почитане били заравяни (Китов 1989, с.28-40; Китов 1990, с.47).

Според други проучватели куполната гробница в Мал тепе край Мезек е изградена и използувана в продължение на 100 години, след което е била пристроена през втората половина на III в. пр.Хр. Косвен отговор относно нейната функция дава гробницата край Стрелча, която е била обект на дългогодишно посещаване, до нейното окончателно засипване и е изпълнявала функцията на храм (Domaradzki 1994, 80).

При опита за интерпретация на този вид монументални гробни съоръжения, открити в могилите от късната желязна епоха в Родопите, трябва да се има предвид тяхната връзка с другите гробни комплекси, изградени в рамките на съответния некропол. Проучените гробници в Родопите представляват част от могила некрополи, изградени в периода IV-III в. пр. н.е.

В близост с някои могилни некрополи, съдържащи зидани гробници, са открити плоски некрополи с цялостно трупополагане и комплекти от въоръжение.

Трябва да се отбележи, че в рамките на отделните некрополи били изграждани както гробници с четириъгълен план така и гробници с кръгъл план, което сочи второстепенното значение на конструктивните елементи в комплекса от погребални обреди.

Сходство между гробниците в Родопите се констатира и при начините за тяхното изграждане. Всички са разположени в периферните части на могилните насипи, като при някои, Мезек – могила № I, се предполага наличието на открит вход. Това ситуиране е свързано с необходимостта коридорите на съоръженията да осигуряват постоянен достъп до гробните камери (Китов, 1987, с.35). Градежите при всички съоръжения имат вътрешно лице, но не всички имат външни лица. Изключение представляват гробниците край Равногор и Първенец, чиито зидове имат две лица.

Посочените гробници представляват изключение и по отношение липсата на каменен кожух върху тях, които при останалите гробници поддържат конструкциите и поемат тежестта на могилните насипи. Посочените елементи, както и констатираното удължаване на коридорите при някои гробници сочат, че върху тях са издигани могилни насипи непосредствено след построяването им. Тази констатация се подкрепя и от многобройните следи от обредни действия, извършвани в насипите на различна дълбочина, напълно сходни с обредите, практикувани при всички останали могили, съдържащи други видове гробни съоръжения.

В проучените тракийски могили и некрополи практикуваните комплекси от обреди обслужват култа към мъртвите, поради което при археологическите проучвания не е регистриран случай по-късно погребение да се извърши в по-ранно гробно съоръжение, след отстраняване останките от първичното погребение. В този смисъл може да се спомене, че в елинските обичаи култът към мъртвите не е изповядван, поради което в един и същ гроб са извършвани погребения в дълъг период от време, след като останките от по-ранните погребения са обвивани в платно и отстранявани (Kurtz, Boardman 1971, 354). Култът към мъртвите бил строго съблюдаван обред в тракийските могили и некрополи в Родопите. В повечето могили, съдържащи по няколко еднофамилни погребения, не е регистриран случай на разрушаване на по-стар гроб. В този смисъл гробниците край Мезек и Маджарово представляват изключение, защото и в двата случая са открити вторични погребения, извършени извън гробната камера. Според проучвателите на тези гробници следи от по-ранни погребения не са открити. Изказаното от Б. Филов предположение, че по-късните посетители на гробницата в Мал тепе са препогребали в коридора останките от първичното погребение, противоречи на основния погребален култ към мъртвите. Възприемането на изказаното предположение означава, че по-късните посетители на гробницата, с които се свързва вторият строителен период, не принадлежат към тракийските племена. Тази констатация обаче се отхвърля от доказания в археологическата литература тракийски произход на гробния инвентар, използван при извършването на двете погребения (Домарадски 1983, с.41; Домарадски 1984, с.115). Една част от гробните предмети, открити в гробниците край Мезек, Маджарово и Брестовица, се поставят в средата на IV в. пр.Хр., когато са изградени според проучвателите самите постройки, докато от критите в тях погребения са извършени по-късно, в хронологическите рамки на едно поколение. Тази обща констатация подкрепя в определена степен вече изказаната хипотеза относно първоначалната функция на архитектурните въоръжения край Мезек, Маджарово, Брестовица, Лясково и Равногор като гробници-светилища, свързани с обожествения владетел (Китов 1990, с.45-50). От друга страна ситуацията, констатирана в гробницата край Стрелча, където пред входа са открити четириколка, три конски скелета, 9 урни и следи от многобройно използване на вратата, насочва мисленето в друга насока. Липсата на останки от погребения в камерата и разположението на урните сочи, че изграждането на тези архитектурни съоръжения и. обредите, извършвани в тях, не са свързани с култа към обожествения владетел.

Съществен принос представлява констатацията за различната хронологическа принадлежност на заровените в земята предмети и тези, открити, в гробниците край Мезек (Домарадски 1988, с.78-85). Комплектите от скъпи предмети, заровени в земята преди построяването на монументалните съоръжения край Мезек, представляват следи от обреди, извършвани върху култова територия, определена за некропол. Тази ситуация е регистрирана и в некрополите край Стрелча и Борово, Русенско, където заравянето на скъпите предмети е свързано също с погребалните обреди (Domaradzki 1994, 85).

Като се има в предвид описаната археологическа ситуация, в която са открити монументалните архитектурните съоръжения, техният голям брой, разпространението им в области с различни култури и комплексът от еднакви обреди, извършвани в тях, може да се допусне тяхното изграждане във връзка със свещените места и култа към мъртвите. Вероятно в тях са погребвани най-богатите представители на племенната аристокрация. Все още остава неразрешен въпросът относно причините, довели до констатирания “безпорядък” в повечето гробници, открити в Родопите. Вероятно липсата на останки от погребения в гробните камери има пряка връзка с удължаването на коридорите и установения “безпорядък”.

През разглеждания период в Родопите едновременно със зиданите могилни гробници били изграждани плоски гробове с различен план и форма. Тяхното разпространение за сега е регистрирано само в западните части на планината. Между отделните плоски некрополи се наблюдават съществени различия, които се изразяват в комплекса от гробно съоръжение, начин на погребване и гробни предмети. Различените видове гробни комплекси имат различно териториално разпространение върху картата на Западните Родопи.

Границите на цистовите гробове от плочи, съдържащи цялостно положени мъртъвци с пълно въоръжение, накити и сервизи, са определени от долното течение на р. Канина, Сатовча, през района на Чепеларе до Асеновград и Брестовица. В посочената област досега не са открити големи светилища и селищни центрове (Домарадски 1990, с.37). Въпреки многобройните предмети, открити в тези гробове, те не могат да се причислят към категорията на богатите гробове, открити в Тракия (Домарадски 1988, с.78-86).

Едновременно с разпространението на този вид плоски гробове били изграждани съвсем различни гробни комплекси, при които гробните съоръжения имат различни конструкции, а основните начини на погребване са частичното трупополагане и трупоизгарянето в урни. Броят на проучените гробове от този вид е по-голям, но тяхното използуване е регистрирано в рамките само на два некропола, разположени в землищата на съседните села Стойките и Върбово. Между отделните групи гробове са оформяни пътеки, които позволяват придвижване в рамките на некропола и постоянен достъп до всеки един от гробовете. Зиданите гробни съоръжения и питосите, използувани като гробни камери, представляват новост в погребалния обред, практикуван в Западните Родопи през късната желязна епоха. Използуването на питосите като гробни съоръжения е практика, характерна за гръцките погребални обичаи (Чичикова, 1969, с.368). Зиданите гробове с правоъгълен или квадратен план, открити в некропола край Стойките, също са сходни на някои видове гробни съоръжения, открити в Гърция. (Kurtz, Boardman 1971, 234).

Значително различие между гробните комплекси край Стойките и цистовите гробове с цялостно трупополагане се наблюдава и в типовете гробни предмети. Докато в цистовите гробове са открити еднакви комплекти от оръжие и сервизи, характерни за тракийската култура през разглеждания период, то в некропола край Стойките част от предметите не са типични за известните досега тракийски накити. Другата част от накитите, открити в гробовете край Стойките, като позлатените мъниста от погребални венци, са характерни за тракийските богати погребения от третия хоризонт (Домарадски 1988, с.78). Чашите-фиали, тракийският тип фибули и омеговидните висулки намират пълни аналогии с предметите, открити в Севтополис и прилежащите към него могили (Чичикова 1984, с.18). Значителна част от гробните предмети, близки до Латенските образци, за които трудно може да се допусне местен произход, не са характерни за тракийската култура. Откритите фибули с голям брой билатерални спирали, както и железните колани, теоретически могат да се възприемат като резултат от силното влияние на латенската култура, което от своя страна предполага и интензивни контакти. Металните образци от некропола край Стойките, намиращи точни паралели единствено в латенските некрополи в Западна Европа, по-скоро сочат присъствието на смесена етническа група в централните части на Родопите, аналогично с некропола край Панагюрски колони, където се допуска присъствието на германски групи (Димитрова, Гиздова 1975, с.39-87). На този етап от нашите знания за древната култура в Тракия през елинистическата епоха е трудно да посочим и обясним причините за трайно присъствие на германски или келтски групи във вътрешността на Централните Родопи и Средна гора. Бъдещите проучвания на некрополите и особено на селищата от периода III-II в. пр.Хр. ще потвърдят или отхвърлят някои от тези предположения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Независимо от дългогодишните проучвания, провеждани в Родопите, археологическата карта на планината не може да претендира за изчерпателност. Това обстоятелство се дължи главно на липсата на общоприети методи за изследване и регистрация на отделните археологически обекти. На този етап от проучванията сравнително пълна регистрация на некрополите е извършена в няколко селищни района, поради което констатациите, касаещи тяхното териториално разпространение върху картата на Родопите, в голяма степен ще бъдат относителни.

Некрополи

През разглеждания период, края на II-I хил. пр.Хр., в Родопите се практикува изграждането на два вида некрополи – могилни и плоски (безмогилни), като тяхното разпространение през отделните епохи е различно.

Броят на регистрираните и проучени могилни некрополи е значително по-голям. Практиката да се издигат могилни некрополи в Родопите, според резултатите от археологическите проучвания, се появява през втората половина на II хил. пр.Хр. и продължава през цялото I хил. пр.Хр. до IV-V в. сл.Хр. На този етап от археологическите проучвания не е възможно да се обясни липсата на могилни некрополи от късната бронзова епоха на територията на Източните Родопи, разположени в българска територия, както и голямата концентрация на могили от посочения период в западните райони на планината.

През периода на ранната желязна епоха в топографията на некрополите се наблюдава значително изменение. Могилни некрополи са издигани не само в западните, но и в източните райони на Родопите, като по-голяма част от проучените могили са разположени в югоизточните райони, намиращи се на територията на Гърция. В Западните Родопи, където броят на могилните некрополи продължава да бъде значителен, могилите от ранната желязна епоха са съсредоточени предимно в централните райони, около богатите на желязна руда находища.

На територията на Родопите са открити и проучени значително по-малък брой могилни некрополи от късната желязна епоха, но тяхното разположение върху картата на планината е сравнително равномерно. Малкият брой известни могили от тази епоха вероятно се дължи на недостатъчни проучвания. По-голяма концентрация се наблюдава в източните и северните райони на планината, включващи землищата на Мезек, Хасково, Брестовица, Лясково и Равногор, докато във вътрешността на планината са проучени отделни могили от V-III в. пр.Хр.

Могилните некрополи в Родопите, разгледани като отделни комплекси, представляват сбор от елементи, които се повтарят през целия период на II и I хил. пр.Хр. Всички проучени некрополи от посочения период са разположени върху високите, доминиращи в дадения район теренни форми, които имат различна ориентация по посоките на света. Тази закономерност е установена не само в Тракия, но и при разположението на могилите в Гърция, издигани в периода II-I хил. пр.Хр. (Pelon 1976, 125).

Могилните некрополи в Родопите се обособяват в две групи според тяхната големина, изразена в броя на могилите и хронологическото им развитие. По-голяма част от проучените некрополи се състоят от малък брой могили, от 3 до 10, издигнати през един и същ хронологически период. Този вид некрополи заемат площ от 1 до 3 декара.

Втората група се обособява от големите некрополи, изграждани в продължение на едно хилядолетие, поради което значителният брой могили заемат площ до 5 кв. км.

Въпреки недостатъчните археологически проучвания, свързани със селищната структура в Родопите през разглеждания период, може да се допусне, че появата, разположението и големината на могилните некрополи, изграждани в кратък интервал от време, в рамките на едно или две поколения, имат връзка с интензивността на живот в отделните планински райони. Появата на тези могилни некрополи вероятно е резултат на усвояване на територии, богати на рудни или други суровини.

Значително по-сложен е проблемът за причините относно появата и развитието на големите могилни некрополи, създавани в продължение на дълъг период от време. Некрополите, състоящи се от голям брой могили, над 100, заемат площ до 5 кв. км. Наличието на останки от селища около тях показва, че през II-I хил. пр.Хр. в западните Родопи е съществувала практиката да се създават култови места, свързани с погребалните традиции и почитта към мъртвите. Тази практика в посочените области е съществувала до късната античност (Кисьов 1998 А, с.35).

Особено показателен факт в това отношение представляват следите от допълнителни обредни действия, извършвани през посочения период, IV-V в. сл.Хр., върху могили, издигани през ранната и късна желязна епоха (Кисьов 1998 А, с.32). Заедно с това трябва да се отбележи обстоятелството, че върху по-ранните могили не са извършвани погребения от периода I-IV в. Гробове от този период са открити в непосредствена близост до ранните могили или между тях.

В рамките на повечето некрополи, изграждани през късната бронзова епоха, върху една част от могилите са извършвани вторични погребения от периода IX-VI в. пр.Хр., но без да се разрушават първичните гробове. Тази закономерност вероятно се дължи също на силно развития култ към мъртвите при тракийските племена в Западните Родопи, докато в Гърция по-ранните гробове са използвани за извършването на вторични погребения. Останките на първоначално погребаните мъртъвци били отстранявани и обвивани в плат, а гробните съоръжения използвани вторично (Kurtz, Boardman 1971, 273).

Съществуването на големи могилни некрополи в някои райони на Западните Родопи (Гела–Борино–Кочан) може да се възприеме като показател за протичането на интензивен живот в тези райони през целия период на II-I хил. пр.Хр., включително до късната античност. Въпреки, че в посочените райони не е изяснена напълно селищната структура през посочения период, резултатите от теренните обхождания позволяват търсенето на връзка между могилните некрополи и разположените около тях селища.

При търсене причините за появата и развитието на големите могилни некрополи доста хипотетична интерпретация може да се допусне относно съществуването на могилния некропол край с. Борино, където не са открити следи от селища, изграждани в периода преди II-I хил. пр.Хр. (Кисьов 1988, с.55). Възможно е тези селища да се намират върху териториите, покрити с гори, но този проблем е свързан с бъдещите археологически проучвания.

През периода на I хил. пр.Хр. в Родопите е практикувано изграждането на друга категория некрополи, изсечени в скалите. Характерно за тях е липсата на могилни насипи, издигани върху отделните гробни съоръжения. За разлика от могилните некрополи, скалните са разположени върху територията на Източните Родопи, като на запад от трасето Пилашево–Загражден–Златоград тяхното разпространение не е регистрирано.

Заслужава внимание едновременната поява на скалните безмогилни некрополи и надгробните могили в Източните Родопи, в началото на ранната желязна епоха. В някои райони скалните гробници и ниши са разположени в близост с могили от ранната желязна епоха, което може да се обясни е тяхното едновременно изграждане в периода XI-VI в. пр.Хр.

Подобно на могилните некрополи, скалните също са разположени по високите части на различни теренни форми, имащи добра видимост.

На този етап от проучванията на скалните и могилните некрополи в източните части на Родопите не е възможно изясняване причините за тяхното паралелно съществуване, въпреки че някои археолози търсят обяснение в социалната и религиозна диференциация (Г. Нехризов. А., под печат).

Практиката да се изграждат безмогилни, плоски некрополи едновременно с могилните продължава в Родопите, както през късната желязна епоха, така и в периода III-IV в. пр.Хр. (Кисьов 1998 А, с.35).

По-голяма част от откритите плоски некрополи са разположени върху територията на Западните Родопи, предимно на запад от р. Чепеларска (Чая). Хронологически тези некрополи възникват и функционират в периода IV – края на II в. пр.Хр. За разлика от могилните некрополи от късната, желязна епоха, чието изграждане продължава да се извършва върху високите планински части, хребети и върхове, то при разположението на плоските некрополи не се установява закономерност. Те са изграждани както върху била, така и върху склонове с различно изложение.

Друга съществена разлика между двете категории некрополи през късната желязна епоха е значително по-малката площ, която заемат плоските некрополи, обстоятелство, което се дължи на по-малкото разстояние между отделните гробове. Частичните разкопки при повечето от тези некрополи не позволяват категоричност относно цифровия израз на тяхната площ. Като се имат пред вид размерите на цялостно проучените плоски некрополи край Стойките и Върбово, може да се посочи, че площта на плоските некрополи не надвишава 1500-2500 м^2.

Някои от тях, като тези до Брестовица и Лясково, се намират в близост с могилни некрополи, изградени през същия период, IV-III в. пр.Хр. или в същите райони. При една част от плоските некрополи, изградени през късната желязна епоха, е констатирана връзка със съществували през същия период селища и скални светилища, но техните проучвания тепърва предстоят.

Могили

Повторяемост и еднаквост се наблюдава не само при сравняване на некрополите като гробни комплекси, но също при сравняване на отделните могили и елементите, които ги характеризират.

При всички могили се наблюдават еднакви характеристики, особено при сравняване на насипите. Независимо от хронологическата принадлежност проучените могилни насипи имат две основни форми, запазени върху съвременния терен – куполовидни с кръгла основа и такива с елипсовидна основа. Формата, като елемент на могилните насипи, представлява съвременна категория, която няма пряко отношение към погребалните обреди, практикувани в миналото, но като археологически показател формата на отделните насипи има пряка връзка с погребалните практики. Различните форми на могилите са резултат от броя и хоризонталната стратиграфия на вторичните гробове.

Съществени различия между отделните могилни насипи се констатират при сравняването на техните съвременни размери. Насипите, издигани през периода на късната желязна епоха, имат значително по-големи размери в сравнение с тези от периода н късната бронзова и ранножелязна епоха.

В рамките на отделните некрополи от един и същ период също се наблюдават различия в размерите на отделните могили, обстоятелство, което предполага различие в количеството вложен труд за издигането им и различно внимание и почит към отделните мъртъвци, дължащо се най-вероятно на тяхното социално положение.

Всички проучени могилни насипи, независимо от тяхната хронология, имат еднаква структура, състояща се от примесени камъни и пръст, като количественото съотношение между тях съответства на структурата на околния терен. В тази връзка не може да се търси съзнателен, обреден смисъл в строежа и състава на могилните насипи.

В някои могили от късната бронзова епоха са регистрирани два пласта, изграждащи насипите. Първоначално върху гробовете е оформена ниска могила от камъни, покрита след това със землен насип. Тази последователност в структурата на могилните насипи е констатирана в могили от различни периоди, както на север от Родопите така и на юг в Гърция (Pelon 1976, 125).

Друга основна характеристика на проучените могилни насипи в Родопите е свързана с наличието в тях на следи от различни обреди. Обредните действия, свързани пряко с насипите, са извършвани в процеса на тяхното издигане. Откритите на различна дълбочина в могилните насипи огнища, въглени и глинени площадки-олтари представляват следи от обреди, свързани с вярата в очистителната сила на огъня. Тяхното практикуване е закономерност, констатирана във всички проучени могили от края на II и цялото I хил. пр.Хр. на територията на Западните Родопи. Силният консерватизъм при практикуването на допълнителните погребални обреди, свързани с огъня, се проследява и в тракийските некрополи от периода III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998 А, с.37).

Друга част от допълнителните обреди, съпътстващи издигането на могилните насипи, са свързани с пиршествата, устройвани в чест на мъртвите. Като такива могат да се интерпретират следите от чупенето на съдове и поставянето на животинска храна.

Наблюденията и статистиката на керамичните фрагменти, откривани в могилните насипи, сочат, че при тези обреди отделните предмети предварително са били чупени.

В проучените насипи от края на II-I хил. пр.Хр. не са открити комплекти от съдове, накити или оръжия, а само отделни фрагменти от такива. Липсващите части от предмети в някои насипи, особено в тези от втората фаза на ранната желязна епоха, са открити в гробните съоръжения, до останките на мъртвите. В този смисъл може да се твърди, че един от широко практикуваните погребални обреди през разглеждания период в Родопите е свързан с предварителното разчленяване на гробните предмети.

Глинобитните съоръжения (площадки) и пръстените от камъни също представляват останки от допълнителните обреди, извършвани след акта на погребване. Тяхното изграждане обаче е практикувано различна степен при отделните некрополи. Различие се наблюдава и при тяхното териториално разпространение, обхващащо предимно Западните Родопи. Изграждането на пръстени от камъни около могилните насипи и гробовете е констатирано в почти всички могили от края на II-I хил. пр.Хр., включително и в някои от плоските некрополи от II в. пр.Хр. Практиката да се изграждат пръстени от камъни като елемент от погребалните обреди в Родопите продължава през целия период на римската епоха, независимо от наличието или липсата на могилни насипи върху гробовете (Алб. № 80 и Алб. № 81) (Кисьов 1998 А). Изграждането на пръстени от камъни около могилните насипи или гробовете е широко разпространена пратика не само в Тракия, но и в некрополите от II-I хил. пр.Хр. в Гърция

(Kurtz, Boardman 1971, 235; Pelon 1976, 187).

Изграждането на този вид съоръжения, както в могилните, така и в плоските некрополи, е свързано с тяхната култова функция на маркиране и ограждане свещената гробна площ. Същата култова функция са изпълнявали и пръстените от камъни, ограждащи теменоса при скалните светилища, независимо от конструкциите на съоръженията (Домарадски 1986, с.97).

В сравнение с пръстените от камъни вторият вид допълнителни култови съоръжения, глинените площадки, са открити в значително по-малко некрополи. Независимо от това тяхното изграждане във връзка с погребалните обреди се проследява от късната бронзова епоха до IV в. сл.Хр. Териториалното разпространение на глинените площадки, за разлика от другите видове допълнителни съоръжения, се очертава в районите на Западните Родопи (Кисьов 1998 А). Трябва да се отбележи, че глинените площадки-олтари са изграждани в насипите през късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епоха, но не във всички могили, оформящи даден некропол. Съоръженията, открити в могилните насипи, независимо от хронологията на последните, са разположени на малка дълбочина от повърхността и то в периферните части. В плоските, безмогилни некрополи от III-IV в. сл.Хр. глинените площадки-олтари са разположени в близост с гробовете.

Изграждането на глинените площадки-олтари е масова практика в Тракия през периода на късната желязна епоха (Makiewicz 1987, 10-125). Те са открити в различни видове археологически обекти (селища, светилища и некрополи), но независимо от това са изпълнявали култови функции. Глинени площадки-олтари от късната бронзова епоха са открити в Румъния (Horedt 1960, 31-44), ранноскитските селища край Жаботин (Покровская 1962, с.73), тракийските градове Кабиле и Севтополис (Димитров 1957, с.208), както и в селищата на северотракийските племена от II-I в. пр.Хр. (Vulpe 1959, с.308). Глинени площадки са изграждани също и в скалните светилища, разположени в западните части на Родопите, където са изпълнявали функцията на олтари (Домарадски 2001; Кисьов 1990, с.64).

Според някои проучватели разпространението на този вид култови съоръжения е резултат от влиянието на критомикенската култура на север и съхраняването на нейните традиции в Тракия до елинистическата епоха (Чичикова 1975, с.178; Бонев 1988, с.81). Възприемането на тази хипотеза е неприемливо и означава, че това влияние в Западните Родопи е запазено до IV-V в. сл.Хр., където с монети на Констанций II (351-361) се датират най-късните глинени площадки-олтари, открити в могилните и плоски некрополи (Кисьов 1998 А).

Други археолози свързват разпространението на есхарите и глинените олтари в Тракия с почитането на Хестия, като символ на дома, който е един от основните култове в Гърция (Domaradzki 1994). Изграждането на глинените площадки-олтари в некрополите и селищата в Западните Родопи от късната бронзова епоха до IV в потвърждава до известна степен изказаното предположение за масовото почитане на Хестия и в Тракия (М. Домарадски; В, под печат).

Едновременно с разгледаните два вида допълнителни съоръжения в могилните насипи са използувани различни по форма и размери ями. Тяхното разпространение е констатирано само при отделни могили от късната бронзова и ранножелязна епоха. Независимо от размерите и формата ямите са запълвани с еднакви предмети, като животински кости, керамични фрагменти, въглени, пръст и малки камъни. Изграждането на ямите в рамките на отделните некрополи в Западните Родопи се проследява като практика и през периода III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998).

Особено ценна информация предоставя култовият комплекс от гробове, ями и глинена площадка-олтар, проучен в околностите на Барутин (Дамянов, Кисьов 1987, с.188). Ямите са издълбани в основния терен, до гробовете, на дълбочина до 0,40 м, запълнени с пръст, примесена с малки камъни, въглени и керамични фрагменти (Алб. № 60). След извършените в ямите обреди, те са били запечатвани с кръгли каменни плочи. Керамичните фрагменти, открити в ямите, принадлежат на предварително счупени съдове, които типологически и хронологически са еднакви с тези, открити в гробове, чиято датировка се базира на голямо количество монети от IV в. сл.Хр. След окончателното използуване на некропола гробовете и ямите са засипани с пръст.

Изграждането на ями със сравнително еднакви размери в некрополите е практикувано през цялото I хил. пр.Хр. не само в Тракия, но и в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 345). Според някои проучватели в могилите, където е установен комплекс от ями и гробове, ямите са изпълнявали функцията на «прозорец» към другия свят и чрез тях е осъществявана връзката между мъртви и живи (Георгиева 1991, с.3). Откритите материали, особено обгорените животински кости от пернати в могилите от Западните Родопи, позволяват да се свърже изграждането на някои ями с жертвоприношения на животни.

При обобщеното разглеждане елементите на могилните насипи, издигани през II и I хил. пр.Хр., трябва да се обърне внимание на следното обстоятелство. В една част от тях е констатирано наличието на вторични гробове с различна хоризонтална и вертикална стратиграфия, които хронологически са еднакви с първичния гроб или гробове. Тази закономерност се установява при могилните насипи с елипсовидна форма на основата. В някои райони на Западните Родопи, м. "Турлата" до Борино, некрополът се състои от една могила, съдържаща 11 погребения от късната бронзова епоха, но извършени през кратки интервали от време. Обредът да се погребват в една могила няколко индивида е констатиран и в некрополи, състоящи се от две или три могили, но съдържащи по-голям брой гробове. Практикуването на този обред продължава и през периода IX-VI в. пр.Хр. в Западните Родопи, като в някои некрополи, състоящи се от три могили, едната съдържа 12 гроба, а останалите по един (Кисьов 1991). Разглежданият погребален обред се практикува през целия период на II-I хил. пр.Хр., независимо от начина на погребване, като неговото разпространение засега е констатирано в Западните Родопи. Вероятно в могилите, съдържащи няколко гроба от един и същ период, били погребвани индивиди, между които е съществувала родствена връзка. В рамките на някои некрополи, до фамилните могили са издигани могилни насипи, покриващи единични гробове, обстоятелство, което може да се дължи на социално-йерархически различия.

Издигането и превръщането на отделни могили във фамилни е практика известна в Тракия от периода на ранната бронзова епоха (Панайотов 1989, с.36). Тази погребална практика е позната през разглеждания период и в континентална Гърция, където в голяма част от могилите са погребвани хора от едно поколение, поради което е положено усилие по-ранните гробове да не се разрушават (Kurtz, Boardman 1971, 425).

Гробове

Тракийските племена в Родопите през периода II-I хил. пр.Хр. са извършвали различни обреди, имащи пряко отношение и връзка с мъртвите. Следите от тези обреди се откриват в гробните съоръжения или върху площта около тях.

Повечето от обредите са извършвани след самия акт на погребване, но някои от тях, като опалването на гробната площ, са извършвани преди полагането на мъртвите и представляват част от погребалната церемония. Резултатите от проведените археологически проучвания показват еднаквост между видовете допълнителни обреди, предхождащи и съпътстващи акта на погребване и тези, практикувани при издигането на могилните насипи.

Една обща закономерност при проучените некрополи от разглеждания период в Родопите е свързана със ситуирането и разположението на гробните съоръжения спрямо древния терен. Те са изграждани под нивото на терена или са вкопавани, но винаги на малка дълбочина, до 50 см. Тази погребална практика при изграждането на гробовете продължава в Родопите и през периода III-IV в. сл.Хр.

Изключение представляват гробовете край с. Стойките, чиито конструкции са изградени над нивото на терена и известно време са стояли на открито, практика, характерна за някои гробове от елинистическата епоха в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 187).

От общия брой проучени могилни и плоски некрополи само в рамките на тези край Павелско, Гела и Любча някои от гробните конструкции са изградени от каменни квадри, за чието изработване е вложено значително повече труд и внимание.

Проучените гробове, независимо от начина, по който са погребани мъртвите в тях, са изградени с четириъгълен или кръгъл план. Процентно преобладават гробните конструкции с четириъгълен план, докато гробовете с кръгъл план са значително по-малко. Разнообразието на тези конструкции и едновременното изграждане на двата типа се проследява от късната бронзова до края на елинистическата епоха.

По-голяма част от гробовете са предназначени за еднократна употреба, без възможност за постоянен достъп до тях. Конструкциите на тези гробове, като пръстените от камъни, площадките от плочи и ямите имат опростени планове, примитивно изпълнени. Към тази група трябва да се отнесат съдовете и питосите, използувани като урни. При разглеждането на гробните съоръжения от тази група най-ясно се откроява консерватизмът на погребалните практики в Родопите. Той се проявява също и в масовото използуване на опростените гробни конструкции в почти всички проучени некрополи от III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998 А).

Сравнително по-сложен план имат цистовите конструкции с четириъгълен план, чието изграждане и използуване в Родопите датира от края на ранната желязна епоха. Тяхната поява е регистрирана в могилите от VI-V в. пр.Хр., разположени в районите на Западните Родопи. Изграждането на цистовите гробове в посочените райони на планината се проследява до II в. пр.Хр., главно в плоските некрополи. Този вид гробни конструкции и питосите са характерни гробни съоръжения за могилните и плоски некрополи в континентална Гърция, където тяхното изграждане се проследява от времето на ранната бронзова епоха (Pelon 1976, 127).

През втората половина на I хил. пр.Хр. едновременно с простите гробни конструкции в могилните некрополи са изграждани сложна по план архитектурни съоръжения, позволяващи многократно използуване и извършването на няколко погребения в тях. Трябва да се отбележи, че в плоските некрополи такива гробни конструкции, позволяващи многократна обредна дейност, не са открити.

Към разглежданата категория гробни съоръжения със сложен архитектурен план, коридор и вход, осигуряващи възможност за многократна употреба, се причисляват долмените и скалните гробници. Тяхната поява и разпространение обхваща територията на Източните Родопи в периода на ранната желязна епоха, като на запад от трасето Пилашево–Заграждeн–Златоград този вид гробни съоръжения не са открити.

Изграждането на гробници, предназначени за многократно използуване, архитектурно сходни с гробниците от бронзовата епоха в Гърция и долмените от ранната желязна епоха, продължава в Родопите и през периода на късната желязна епоха. Трудно допустимо е причините за появата и разпространението на долмените и скалните гробници върху една определена територия и регион, да се търсят в икономическите и социално-обществени различия между тракийските племена, населявали източните и западните части на Родопите. Като се имат пред вид природните дадености и ресурси в източните и западните части на планината, не може да се допусне съществено различие в степента на социалната диференциация сред тракийските племена през ранножелязната епоха в посочените региони. В този смисъл монументалните гробници се появяват в периоди, когато в обществото настъпва силно социално разслоение и се обособява аристократична прослойка. Тези процеси в Тракия настъпват в периода V-III в. пр.Хр., докато в Гърция тяхното развитие се извършва едно хилядолетие по-рано, когато в Тракия няма трайно уседнал и развит икономически живот. Поради тази причина през периода на късната бронзова и ранножелязна епоха в Тракия не са изграждани големи селища от градски тип, с монументална архитектура (Press 1984, 13). Тази констатация се отнася с още по-голяма сила за тракийската култура в Родопите, където най-ранните крепости и богати гробове се появяват след V в. пр.н.е. (Домарадски 2001).

Възприемането на монументалните гробници като отражение на обществено-икономическото развитие и социалното разслоение означава липсата на съществени различия в протичането на тези процеси в планинските и равнинни части на Тракия. Липсата обаче на големи, икономически силни селищни центрове в Родопите, подобни на тези по поречието на реките Марица и Тунджа, както и цялостния облик на материалната култура, позволяват гробниците да се възприемат като резултат от различното обществено-икономическо развитие на отделните тракийските племена и тяхната връзка с одриските царе.

По-голямата част от проучените могилни и плоски гробове в Родопите от края на II-I хил. пр.Хр. съдържат останки от единични погребения, принадлежащи на различни по пол и възраст индивиди. Колективните погребения представляват изключение, констатирано в някои могили от втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи. Малкият брой на откритите колективни гробове не дава възможност за сравнително вярна интерпретация относно причините за тяхната поява.

Двойните погребения, независимо от пола на мъртвите, трудно могат да се възприемат като жертвоприношения (Гергова 1989, с 231), тъй като гробовете съдържащи техните останки, са открити в насипите на фамилни могили. По-вероятно регистрираните досега масови погребения в определен период и територия, да са резултат от въоръжени стълкновения или природни бедствия. Практиката да се погребват в един гроб двама или повече мъртъвци е регистрирана и в некрополите от III-V в. сл.Хр., също на територията на Западните Родопи (Дамянов, Кисьов, 1988, с.188).

През разглеждания период края на II-I хил. пр.Хр., независимо от вида на гробовете, могилни или плоски, мъртвите в Родопите са погребвани чрез трупоизгаряне или чрез трупополагане.

В края на II хил. пр.Хр. обредът на трупоизгаряне е практикуван масово, като самото изгаряне на мъртвите било извършвано извън площта на могилните насипи, на определено за целта място. Тази закономерност се проследява, както в могилните некрополи от късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епоха, така и в плоските некрополи от елинистическата епоха. Другият основен начин на погребване, трупополагането, също се практикува в периода на късната бронзова епоха, но много рядко. Неговото масово практикуване в Родопите започва през втората фаза на ранната желязна епоха и се проследява до края на елинистическата епоха.

Трябва да се отбележи обстоятелството, че едновременното практикуване на двата основни начина на погребване не е регистрирано в рамките на цялостно проучените некрополи. Закономерността в рамките на един некропол да се практикува само един от начините на погребване се проследява и в некрополите от III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1999).

В някои некрополи, разположени на територията на Западните Родопи, са регистрирани погребения, извършени чрез частично трупополагане. Този начин на погребване е практикуван едновременно с обреда на трупоизгаряне или пълно трупополагане, в рамките на отделните некрополи, но не и самостоятелно. Резултатите от проучванията сочат, че в някои от могилните и плоски некрополи в Западните Родопи от края на II-I хил. пр.Хр., независимо от използувания начин на погребване – цялостно трупополагане или трупоизгаряне, в някои от гробовете се откриват отделни антропологически части. Тази констатация води до извода, че обредът на предварително разчленяване телата на мъртвите, преди тяхното погребване е практикуван в Западните Родопи през целия разглеждан период.

Във връзка с интерпретацията на този обред е необходимо да се подчертае следното обстоятелство. В проучените гробове не са открити мъртъвци в антропологически порядък, до които са положени части от други индивиди. От своя страна тази констатация отхвърля възможността за извършването на човешки жертвоприношения.

При интерпретацията на този вид погребения в Западните Родопи трябва да се обърне особено внимание на отделните гробни комплекси в рамките на проучените некрополи, независимо от наличие или липсата на могилни насипи върху гробовете.

В могила № 84 до Борино, издигната през късната бронзова епоха, е установен кома между погребения в урни и положени в насипа до урните части от долни крайници. Същата комбинация между урни н отделни антропологически части е установена и в плоските некрополи от III-I в. пр.Хр. до Върбово и Стойките. Всяка от урните в тези два некропола се намира непосредствено до или върху конструкцията, съдържаща останките от различни антропологически части, в некропола край Стойка са проучени 13 такива комплекси, от урни и каменни конструкции, издигнати върху антропологически части. Вероятно някои части на мъртвите били отделяни от телата, които след това са изгаряни, а останалите поставяни в урни. Отделните части били погребвани в предварително изградени конструкции заедно с част от гробните предмети, след което върху или до гробните конструкции са полагани урните.

Друга особеност при практикуването на частичното трупополагане през II-I хил. пр.Хр. се констатира по отношение различните антропологически части, отделяни от мъртвите. Погребвани са предимно черепи, зъби, лакътни кости и части от долни крайници.

Обредът на разчленяване телата на мъртвите е практикуван в Тракия от началото на II хил. пр.Хр. до крал на I хил. пр.Хр. (Гергова 1989, с.831). В по-голяма част от могилите, особено тези от II хил. пр.Хр., разчленяването на мъртвите е извършвано преди тяхното погребване, след което отделните части (ръце, крака или черепи) са поставяни близо до тялото.

Във втората група могили от II-I хил. пр.Хр., която е по-малобройна, са открити само отделни антропологичеоки части, без да е извършено погребение на цялото тяло.

Разчленявянето на тялото и погребването на отделните антропологически части според някои проучватели са свързани с вярата в безсмъртието на душата и орфическите традиции (Китов 1987, с.53; Гергова, 1989, с.240).

Силният консерватизъм на погребалните практики в Родопите през II-I хил. пр.Хр. се проявява и по отношение различните видове допълнителни обреди, съпътстващи погребенията. Независимо че през отделните периоди настъпват някои различия, изразяващи се в появата на нови, неизвестни за по-ранните епохи допълнителни обреди, по-голяма част от тях присъстват като основни елементи в погребалните практики на тракийските племена през разглеждания период. Една част от допълнителните погребални обреди са характерни за цялата територия на планината, докато друга част от тях са практикувани в отделни райони.

Към масово практикуваните допълнителни обреди се числят чупенето на съдове, разхвърлянето на керамични фрагменти и въглени, както и поставянето на гробни предмети. Последните се обособяват в четири големи групи, според функционалната им принадлежност – накити, оръжия, сервизи и култови предмети.

По-голяма част от гробните предмети са били лично притежание на мъртвите, докато някои от предметите вероятно са поставяни като гробни дарове. Разположението на различните типове накити до отделните антропологически части в гробовете сочи, че мъртвите са погребвани с дрехите. Същото се констатира и при разположението на оръжията в гробовете, които също са поставяни до мъртвите според своето предназначение.

Върховете на копия са открити до черепите, дългите ножове до бедрените кости, а по-късите ножове в коремната област.

Глинените или метални съдове са поставяни в гроба до главата или до ходилата на мъртвите. Присъствието на фрагменти от съдове или на сервизи вероятно е свързано с угощенията, съпътстващи погребенията. Поради липсата на специални проучвания не може да се определи за какви напитки били предназначени тези сервизи, но е логично те да са използувани за съхраняване, разливане и пиене на вино, тъй като плодовото пресоване е известно още от периода на късната бронзова епоха. В тази връзка според някои проучватели бронзовите съдове в Карпатския басейн се свързват с търговията на вино (Kaus 1980, 37).

Един от масово практикуваните обреди – в могилните и плоските гробове, е свързано с предварителното "убиване" на някои гробни предмети, преди тяхното поставяне до мъртвите. Някои върхове на мечове и копия са прегъвани на две, докато при глинените съдове са отчупвани части от устиетата и дъната. Обредното "убиване" на части от гробните предмети е масова практика не само в Тракия, но и в некрополите от I хил. пр.Хр. в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 167).

Едновременно с масово практикуваните допълнителни обреди в могилните и плоски гробове са регистрирани следи от допълнителни обреди, чиято поява и практикуване са характерни за определен период и територия. Трябва да се отбележи, че в периода от края на II хил. до VI-V в. пр.Хр. не се наблюдават съществени изменения в практикуваните допълнителни обреди. Настъпването на съществени промени в разнообразието от допълнителни обреди се констатира в плоските некрополи от елинистическата епоха, разположени в Западните Родопи. В някои от гробовете, съдържащи останките на мъртъвци, погребани чрез трупоизгаряне, костите били поставяни в определен антропологически порядък, обред, неизвестен в по-ранните погребални практики.

Нов елемент в погребалните практики представлява обредното обвиване с плат на част от кремираните останки на мъртвите заедно с ценните гробни предмети. Този обред е разпространен в Гърция в дълъг период от време, като най-ранните следи от неговото практикуване са открити в могилите от геометричния период, но масовото му извършване се проследява през класическата и ранноелинистическата епоха (Kurtz, Boardman 1971, 188).

Поставянето на монети в гробовете представлява друг характерен за елинистическата епоха допълнителен обред, извършван както в могилите, така и в плоските некрополи. Практикуването на обреда е характерно също за погребалните практики в Гърция през посочения период, като в някои случаи монетите били замествани с имитации.

Откритите в могилите и гробовете от разглеждания период останки от допълнителни обреди, като ями, огнища, площадки, следи от угощения и други, могат да се свържат с хероизацията на погребани (Домарадски 1988, с.86). Откриването на следи от тези обреди в почти всички некрополи от II-I хил. пр.Хр. по-вероятно се дължи на силно развития култ към мъртвите сред тракийските племена, поради което по-голяма част от разгледаните допълнителни обреди са практикувани и в по-късните могилни и плоски некрополи от римската епоха (Кисьов 1998 А).

Повтаряемостта на погребалните практики в Родопите и същевременно тяхното сходство с погребалните обреди в Гърция се констатира също в практиката да се издигат едновременно с надгробните могили и могили-кенотафи. Всички те, независимо от вида и времето на тяхното издигане, имат еднакви характеристики. Проучените кенотафи са разположени в рамките на некрополите, като техните насипи имат еднакви размери и структура с тези на надгробните могили. Сходство се констатира също и във видовете обреди, извършвани в тях.

Посочените обстоятелства позволяват кенотафите да се възприеме като част от сложните погребални обреди, свързани с култа към мъртвите.

Общият преглед на регистрираните погребални обреди, практикувани през втората половина на II-I хил. пр.Хр., очертава някои от закономерностите и особеностите в развитието на тракийската култура в Родопите.

Практикуваните погребални обреди през разглеждания период се характеризират с многообразие и традиционност. Консерватизмът на тези обреди се изразява в многократното повторение на определени действия в продължение на цялото хилядолетие, включително и в периода до късната античност. Териториалното повторение на определени погребални обреди и тяхната хронологическа устойчивост могат да се възприемат като показател за наличието на отделни микрорайони и локални центрове.

Спецификите на погребалните практики очертават границите н две големи области в Родопите, между които съществуват значителни различия. Резултатите от проведените досега проучвания очертават трасето Пилашево–Загражден–Златоград като граница между двете области, условно възприети като Източни и Западни Родопи. Различията в погребалните обреди, практикувани от тракийските плевена в посочените области, се проследяват през целия разглеждан период. Тези различия особено силно се проявяват през късната бронзова и ранната желязна епоха по отношение вида на некрополите и гробните съоръжения.

Издигането на надгробни могили върху цялата територия на Родопите и изграждането на еднотипни гробни съоръжения през късната желязна епоха са показател за унифицирането на тракийските погребални практики през посочения период. През късната желязна епоха различията между двете области се проследяват главно в разпространението на плоските некрополи, състоящи се от цистови гробове и погребения с богато въоръжение, чието териториално разположение е регистрирано на запад от р. Чепеларска.

Сходството между част от погребалните обреди, практикувани в западните и източните части на Родопите, може да се възприеме като показател за еднаквата етническа принадлежност на племената, населявали двете области. Същата интерпретация може да се приложи и по отношение на голямото сходство на погребалните обреди в Родопите и тези, практикувани в северните територии на Тракия.

В този смисъл трябва да се обърне особено внимание на голямото сходство, което се наблюдава както между отделните елементи, така и между цели комплекси от погребални обреди, извършвани през разглеждания период в Родопите и Гърция. Основният проблем в случая е свързан с интерпретацията на констатирания факт. Тази близост и еднаквост може да се възприеме като резултат на влияние от юг, но влиянието на една култура върху друга се проявява в сходството на отделни елементи, в определени хронологически периоди, докато сходството между Родопите и северните части на Гърция се проявява при повечето погребални обреди, практикувани в продължение на близо две хилядолетия.

В този смисъл Родопите могат да се възприемат не като контактна зона, а като част от една културна област, чиито различия са свързани с природните дадености и икономическата характеристика на отделните райони в нея. Това твърдение се потвърждава при сравняване гробните комплекси в Родопите и тези от северните части на Гърция. Основните различия между тях се изразяват главно в многообразието и качеството на предметите, открити в гробовете, обстоятелство пряко свързано с различния икономически потенциал на населението в разглежданите области.

Според някои проучватели границите на север от Гърция, в Македония и Тракия, по-скоро могат да се определят като лингвистични, а не между отделни култури (Kurtz, Boardman 1971, 330-333).

Проучените некрополи и гробове в Родопите от периода края на II-I хил. пр.Хр. хвърлят светлина главно върху религиозните вярвания на тракийските племена в планината. За съжаление изучаването на погребалните практики не предоставя достатъчно възможности за определяне критериите, изясняващи племенна идентификация на погребаните индивиди и тяхната етническа принадлежност. Бъдещите археологически проучвания на селищата и прилежащите към тях некрополи, предимно от периода V-I в. пр.Хр. ще представляват съществен принос за изясняване на тези критерии.

Проблемите, свързани с тракийската култура в Родопите през периода II-I хил. пр.Хр., контактите и степента на влияние на съседните народи, особено на елинската и древните западноевропейски култури в тази част на Тракия тепърва ще бъдат обект на проучване.

ЕПИЛОГ

Археологическите проучвания на некрополите разшириха нашите познания за погребалните обичаи и митичния свят на тракийските племена населявали Родопите и попълниха колекцията на Историческия музей в Смолян с много нови произведения на древното изкуство. Преживяното по време на разкопките не може никога да се забрави от нас, облагодетелстваните да вземем участие в разкриването на един загадъчен свят. Многобройните предмети изработвани преди столетия, оръжията които са осигурявали победа на техните притежатели, съдовете които са съдържали храна и напитки и заедно с това костите, на тези които са ги употребявали, предизвикват вълнение и многобройни въпроси. Кои са били тези хора? Какво са мислили? Какви са били техните преживявания, вълнения и подвизи?

Ние се почувствувахме безпомощни в света на сенките и диалозите на Лукиян в неговото произведение “Диалозите на мъртвия“ придобиха ново значение за нас, които имахме възможност да се вгледаме в глъбините на гробовете и отговорите на Хермес отправени към Менипос, станаха наши отговори:

Менипос: Къде са всичките красавици, Хермес? Разведи ме, аз съм новодошъл.
Хермес: Погледни ей там, в дясно, и ще видиш Нарцис, Ахил, Елена, Леда, всички красавици и красавци от едно време.
Менипос: Аз виждам само кости и оголени черепи. Повечето от тях са направо противни. Покажи ми хубавата Елена, аз никога не ще имам възможност да я видя.
Хермес: Този череп е на Елена.
Менипос: И за него хиляди кораби са карали войници от всички краища на Гърция, гръцки и варварски кланета и обезлюдени градове?

Ние погледнахме увехналите, изсъхнали цветя, чийто багри ги нямаше вече и как може да ги наречем, освен противни. Все пак през времето на техния цъфтеж, тези отблъскващи неща са били красиви

Лукиян. Диалози на мъртвия, XIX.

ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛИЦА

Аладжов 1965: Д.Аладжов. Археологически вести.– ГНМХ,1965, I, с.251

Аладжов 1966: Д.Аладжов. Тракийска гробница в с. Войводово. – Археология, 1966, 4, с.52-57

Аладжов, Балабанян, 1984: Д.Аладжов, Д.Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. – THRACIA, 1984, VI, с.223-231.

Алекшин 1986: В.Алекшин. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград. 1986. 6-10.

Андрейчин 1973: А.Андрейчин. Езикови тревоги. София, 1973, с.212.

Атанасова, Кичашки 1965: Й.Атанасова, П.Кичашки. Гробни находки от с. Градец, Видинско. – Археология, 1965, 3, с.52-58.

Балабанов, Дражева 1985: П.Балабанов, Ц.Дражева. Тракийски некрополи в кв. "Победа" в Бургас. – ИМЮИБ, VIII, с.12-18.

Баласчев 1933: Г.Баласчев. Старотракийски светилища и божества. София, 1933, с.17.

Балкански 1978: И.Балкански. Тракийски скални гробници. – Сб. Ахрида, 1978, с.60.

Бацова, Кънчева 1974: Е.Бацова, М.Кънчева. Новооткрити могилни погребения в Новозагорско. – Археология, 1974, 1, с.50-57.

Бонев, Александров 1986: А.Бонев, Г.Александров. Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. – Археология, 1986, 3, с.49-58.

Бонев 1988: А.Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хил.пр.н.е. – РП, 1988, XX, с.1-90.

Бромлей 1976: Ю.Бромлей. Етнос и етнография. София. 1976, с.97.

Ваклинова 1969: М.Ваклинова. В околностите на Босилково. – Родопи, 1969, V, 2, с.25-27.

Ваклинова 1972: М.Ваклинова . Късноантичен некропол край с. Беден, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 1972, 3, с.141-146.

Велков 1932: И.Велков. Из гънките на Родопите. – Българска Мисъл, 1932, с.410.

Велков 1933: И.Велков. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. – ИБГД, 1933, I, с.149-150.

Велков 1934: И.Велков. Сребърен колан от с. Ловеч, Старозагорско. – ИБАИ, 1934, с.18-25.

Велков 1937: И.Велков. Разкопки около Мезек и Свиленград – ИАИ, 1937, XI, св. 1 и 2, с.127-134.

Велков 1938: И.Велков. Могилна гробна находка при Торос. – ИБАИ, 1938, XII, с.415-418

Велков 1938 А: И.Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 1938, XII, с.173.

Велков 1940: И.Велков. Тракийско светилище при с. Ардино. – в-к. Арденска дума, 1940, бр. 448.

Велков 1940 А: И.Велков. Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. – ИИД, 1940, XVI-XVII, с.74-75

Велков 1972: И.Велков. Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. – ГНПМ, 1972, II, с.23.

Венедиков, Виходцевски 1972: И.Венедиков, Н.Виходцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. – ИБИД, 1972, XXVIII, с.5-23.

Венедиков, Герасимов 1973: И.Венедиков, Т.Герасимов. Тракийското изкуство. – София, 1973

Вълчанова 1984: Хр.Вълчанова. Кснобронзово могилно погребение от средните Родопи. – ИМЮБ, 1984, X, с.43-55.

Герасимова, Русева, Кисьов 1992: В.Герасимова, М.Русева, К.Кисьов. Непубликувани тракийски паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско. – ИМЮБ, XVIII, 1992, 63-78.

Гергова, Ангелова 1975: Д.Гергова, Ц.Ангелова. Археологически проучвания край Кочан и Сатовча. – Родопи, 1975, кн. 6, 38-39.

Гергова, Кулов 1976: Д.Гергова , Г.Кулов. Разкопки на могилния некропол край с. Кочан, Благоевградски окръг. – НАК, XXI, Смолян, 1976, 35.

Гергова 1977: Д.Гергова. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха. – Векове, 1977, 1, 47-57.

Гергова 1985: Д.Гергова. Постижения и проблеми в проучването на ранната желязна епоха в Тракия. Археология, 1986, XXVII, кн.3, 16-23.

Гергова 1987: Д.Гергова. Съкровищата в Тракия и хиперборейският мит. – Сб. Българските земи в древността. Втори международен конгрес по българистика. София. 1987, т. 6, 53-73.

Гергова 1987 А: Д.Гергова. За сакралния характер на находката от Рогозен. – 1987, 3, 4-10.

Гергова, Писарев 1988: Д.Гергова, Ат.Писарев. Спасителни разкопки на тракийска могила при с.Къпиново, Велико Търновско. – АОР през 1987 г., Благоевград.1988, 64.

Гергова 1989: Д.Гергова. Археологически проучвания в с. Сборяново. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали, 1989, с.37.

Гергова, Вълчева 1990: Д.Гергова, Д.Вълчева. Археологическите проучвания в “Сборяново”. – Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил, 1990, с.46-49.

Гергова 1990: Д.Гергова. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България – проучвания и проблеми. – Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.17-29.

Георгиев, Ангелов 1957: Г.Георгиев , Н.Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. – ИАИ, 1957, XXI, с.47.

Георгиев 1978: Г.Георгиев. Старата железодобивна индустрия в България. София, 1978.

Георгиев 1980: З.Георгиев. Вонгробните наоди од ужноповардарските некрополи од железно време. – MACEDONIAE ACTA ARCHAEOLOGICA, 1980, б, 37-53.

Георгиева 1976: Р.Георгиева. Отчет на експедиция “Ком 76”. – RHODOPICA, 1976, I, 41-43.

Георгиева 1985: Р.Георгиева. Селище от късната бронзова епоха край с. Плазище, Кърджалийски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.66.

Георгиева 1991: Р.Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II-I хил.пр.н.е.). – Археология, 1991, 1, с.1-10

Георгиева 1965: С.Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. – Родопски сборник, 1965, I, с.29-168.

Генчев 1968: С.Генчев. Към проучването на различията между обичаите при погребение от двете страни на ятовата говорна граница в Северна България. – ИЕИМ, 1968, XI, с.169-199.

Гетов 1965: Л.Гетов. Могилни погребения при с. Д.Сахране, Старозагорско. – ИАИ, 1965, XXVIII, с.210-235.

Дамянов, Кисьов 1988: Н.Дамянов, К.Кисьов. Раннохристиянска базилика и некропол в м.”Долна Бартина”, община Доспат, Пловдивска област. – Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград, 1988, с.188.

Дамянов 1990: Н.Дамянов. Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. – Смолян, 1990, с.92-98.

Делев 1982: П.Делев. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. – Мегалитите в Тракия. София, 1982, 2, с.398

Дейвис 1937: О.Дейвис. Най-ранната железодобивна индустрия в България. – ИБАИ, 1937, XI, с.297.

Детев 1960: П.Детев. Праисторически селища и находки от Южна България. – ГНМ, 1960, III, с. 349-357.

Детев 1969: П.Детев. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. – Родопски сборник, 1969, II, с.259-271.

Дечев 1928: В.Дечев. Миналото на Чепеларе. – София, 1928.

Деянова, Найденова 1969: М.Деянова, В.Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 1969, 2, с.227-241.

Джамбазов 1962: Н.Джамбазов. Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко. – Археология, 1962, IV, кн.1, 56-58.

Димитров 1957: Д.Димитров. Севтополь – фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района. – СА, 1957, 1, с.201

Димитрова, Гиздова 1975: А.Димитрова, Н.Гиздова. Тракийски могилни некрополи в Панагюрските колонии при гр. Панагюрище. – ИМЮБ, 1975, I, с.39-87.

Домарадски, Георгиева, Кулов 1976: М.Домарадски, Р.Георгиева, И.Кулов. Археологически проучвания в Западните Родопи. – RHODOPICA, 1976, I, 15-16.

Домарадски, Кулов 1978: М.Домарадски, И.Кулов. Експедиция “Места 77”. – Археологически открития и разкопки през 1977. София, 1978, с.55.

Домарадски 1983: М.Домарадски. Келти и траки. – Изкуство, 1983, 4, с.41-48.

Домарадски 1984: М.Домарадски. Келтите на Балканския полуостров.София,1984, с.201

Домарадски 1986: М.Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. – Археология, 1986, 2, 10-24.

Домарадски 1987: М.Домарадски. Мястото на нумизматичните данни в проучванията на тракийската култура от късножелязната епоха. – Нумизматика, 1987, 4, 14-16.

Домарадски 1988: М.Домарадски. Тракийски богати погребения. – TERRA ANTIQUA BALCANICA, 1988, 78-86.

Домарадски 1990: М.Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29-45.

Домарадски, Димитрова, Гоцев 1990: М.Домарадски, М.Димитрова, А.Гоцев. Разкопки на тракийското светилище в м. “Бабяшка могила” при с. Бабяк, община Белица. – АОР през 1989, Кюстендил, 1990, 37-38.

Домарадски (под печат): М.Домарадски. Материали за археологията на средна Струма.

Домарадски (под печат): М.Домарадски. Тракийската култура в долините на р. Марица и р.Тунджа (IV в.пр.н.е. – I в.)

Дремсизова 1958: Ц.Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. – Изследвания в чест на Д.Дечев. София, 1958, с.440-449.

Дякович 1909: Б.Дякович. Стар гроб над с. Извор. – ПСп, 1909, XXI, с.156-157.

Дякович 1921: Б.Дякович. Халщатски и латенски фибули. – ИАИ, 1921, с.30-35.

Жуглев 1952: К.Жуглев. Разкопки и проучвания на Могила No1 – Копринка. – ГФИФ, 1952, XLVII, с.232-246.

Иванов 1975: Д.Иванов. Сребърното съкровище от с. Борово. – Изкуство, 1975, 3-4, с.14-17.

Иванов 1976: Д.Иванов. Разкопки при с. Борово, Русенски окръг. – XXI, НАК, Смолян, 1976, с.35.

Иванов 1939: Н.Иванов. Село Старово (Горно Коджаюмер). – в. Арденска Дума, Кърджали, 1939, бр. 423, 18.06.1939.

Иванов 1943: Н.Иванов. Старинна находка в Крумовградска околия. – в. Арденска дума, Кърджали, бр. 553, 22.05.1943.

Иванов 1986: П.Иванов. Откриването на тракийското съкровище от Рогозен. – Изкуство, 1986, 6, с.5-17.

Иванов 1945: Т.Иванов. Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград. – РП, 1948, I, с.99-125.

Катинчаров 1974: Р.Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, 1, с.1-24

Кисьов 1985: К.Кисьов. Некрополите от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, 2, с.52-57.

Кисьов 1988: К.Кисьов. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи. – Археология, 1988, 4, с.23.

Кисьов 1988 А: К.Кисьов. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – ИМЮБ, 1988, XIV, с.55-57.

Кисьов 1989: К.Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 1989, 4, с.13-17.

Кисьов 1990: К.Кисьов. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, 1990, с.41-53.

Кисьов 1990 А: К.Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.64-75.

Кисьов 1991: К.Кисьов. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, кн. 4, с.1-8.

Кисьов 1993: К.Кисьов. Керамиката от късната бронзова епоха гробните комплекси от Централните Родопи. – Археология, 1993, XXXV, 2, с.1-12.

Кисьов 1994: К.Кисьов. Обредът διασπαρασσω (ανατεμνω) в погребалните практики на тракийските племена в Родопите през втората половина на II-I хил. пр.Хр. – Годишник Департамент Археология – НБУ, т. I, 1994, 174-177.

Кисьов 1998: К.Кисьов. Традициите в тракийския погребален обичай, представени в късноантичните некрополи в Западните Родопи. – Сб. в чест на д-р Ив.Велков (предадена за печат през 1998 г.).

Кисьов 1998 А: К.Кисьов. Археологически свидетелства свързани с тракийските култови места и практики в западните Родопи в периода края на II-I хил. пр.Хр. – Rhodopica, 1998, кн.1, 31-39.

Кисьов 1999: К.Кисьов. Тракийски некрополи от IV-V в. край с.Борино, Пловдивска област. – Археология, 1999, 1-2, 45-54.

Кисьов 2002: К.Кисьов. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска Област. – ГАМП, 2002, IX/1, с.137-156.

Китов 1979: Г.Китов. Тракийските могили край Стрелча. София, 1979.

Китов 1979 А: Г.Китов. Скифосът от Стрелча. – Изкуство, 1979, 5, с.27-31.

Китов, Павлов 1985: Г.Китов, П.Павлов. Тракийски могили край Дорейци и Смочан в Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.90.

Китов 1987: Г.Китов. Проучванията на тракийските надгробни могили в България. – Векове, 1987, 5, 35-43.

Китов 1987 А: Г.Китов. Тракийските могили от III-II в. пр.н.е. край с. Дорейци, Ловешки окръг. – Българските земи в древността. Втори конгрес по българистика. 1987, с.53-73.

Китов 1988: Г.Китов. Свидетелства за тракийската култура край Равногор – Векове, 1988, 4, с.24-30.

Китов 1989: Г.Китов. Куполните гробници при Равногор в Родопите. – Археология, 1989, 3, с.28-40.

Китов, Атанасов, Странджев 1989: Г.Китов, Г.Атанасов, З.Странджев. Тракийски могили край с. Правенци, Новопазарско. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали, 1989, с.48.

Китов 1990: Г.Китов. Надгробните могили в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма – Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.45-56.

Китов 1991: Г.Китов. Могилен некропол край с. Главан, Гълъбовско. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч, 1991, с.58-62.

Колев 1965: Б.Колев. Скални гробници край с. Д. Черковище, Хасковско. – ВНМХ, I, с.205-209.

Колев 1984: Б.Колев. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮИБ, 1984, VII, с.53-68.

Коняров 1958: Г.Коняров. Принос към историята на рудодобива и металургията в България. – ИТИ, 1958, с.112-121

Кулов 1993: Г.Кулов. Некропол от долмени при с. Черничево, Крумовградско. – ИМЮБ, 1993, XVIII, 47-62.

Кулов (под печат): Г.Кулов. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи.

Кулов 1976: И.Кулов. Надгробните могили между р. Бистрица и средното течение на р. Доспат. – RHODOPICA, Смолян, 1976, 1, с.27-28.

Кънчев, Кънчева 1985: М.Кънчев, Т.Кънчева. Разкопки на къснобронзов некропол източно от Н.Загора. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.65-66.

Лебок 1876: М.Лебок. Доисторические времена. Москва, 1876, с.129-147.

Левада, Дробницки 1967: Ю.Левада, О.Дробницки. Философская энциклопедия. Москва, 1967, т. 4, с.512-513.

Леонова, Смирнова 1977: Н.Леонова, Ю.Смирнова. Погребение как объект формального анализа. – КС, 1977, 148, с.16-23.

Маразов 1988: И.Маразов. Защо е било заровено съкровището от Рогозен. – Проблеми на културата, 1988, 2, с.27-30.

Мизов 1980: Н.Мизов. Празници, обреди, ритуали. София, 1980, с.39-55.

Миков 1925: В.Миков. Един шлем от гроб в с. Ковачевица. – ГНБПл., 1925, с.181.

Миков 1929: В.Миков. Могилите в България. – БИБ, 1929, V, 246.

Миков 1930-1931: В.Миков. Тракийски тип фибули. – ИБАИ, 1930-1931, VI, с.171-180.

Миков 1933: В.Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933, с.108.

Миков 1937: В.Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – ИБАИ, 1937, XI, с.207-213.

Миков 1938: В.Миков. Халщатски находки от Държавица, Видинско и Рибново, Неврокопско. – ИБАИ, 1938, XII, с.341-348.

Миков 1940-1941: В.Миков. Разкопки из Родопите. – ГПНБМ, 1940-1941, с.19-118.

Миков 1950: В.Миков. Тракийски накитни предмети от V-IV в. пр.н.е. – ИАИ, 1950, XVII, с.146-150.

Миков 1955: В.Миков. Произход на куполните гробници в Тракия. – ИАИ, 1955, XIX, с.15-48.

Миков, Джамбазов1960: В.Миков, Н.Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960, с.131.

Милчев 1956: А.Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. – ГСУ, 1956, т. I, с.479.

Милчев 1961: А.Милчев. Археологическо проучване в околностите на с. Марково, Пирдопско. – Изследване в чест на Карел Шкорпил. София, 1961, с.417.

Милчев 1973: А.Милчев. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово, Михайловградско. – Археология, 1973, 1 с.1-14.

Мирчев 1962: М.Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – ИАИ, 1962, XXV, с.92.

Мирчев 1976: В.Мирчев. Разкопки на тракийския могилен некропол при с. Проглед, Смолянско. – XXX, НАК, Смолян, 1976, с.57.

Найденова 1970: В.Найденова. Тракийски некропол край с. Гела. – Родопи, 1970, 11, с.30.

Найденова 1971: В.Найденова. Тракийските могили. – Родопи, 1971, 3, с.32.

Нехризов, Кулов, Величков 1990: Г.Нехризов, Г.Кулов, Ж.Величков. Теренни обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковско. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, с.180.

Нехризов 1990: Г.Нехризов. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Източните Родопи. – Сб. "Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма", Смолян, 1990, с.9-15.

Нехризов (под печат): Г.Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи.

Нехризов 1994: Г.Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало, I, 1994, кн. 2, 5-11.

Нехризов 1999: Г.Нехризов. Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр.Хр. – Rhodopica, II, 1999, 1, 21-34.

Николов 1967: Б.Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. – Археология, 1967, I, с.11-47.

Никулицэ 1977: И.Никулицэ. Геты IV-III в. до н.э. в Днестровско – Карпатских землях. Кишинев. 1977, с.66-68.

Никулицэ 1987: И.Никулицэ. Северные фракийцы в VI – I вв. до н.э. Кишинев. 1987.

Панайотов 1975: И.Панайотов. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. – ИПр., 6, 1975, 24-46.

Панайотов, Гиздова, Мирчев, Чапъров 1977: И.Панайотов, Н.Гиздова, В.Мирчев, Б.Чапъров.- Експедиция "Бесика". – АОР през 1976. София. 1977, 55.

Панайотов 1989: И.Панайотов. Ямната култура в българските земи. – РП, 1989, XXI, 36-47.

Петков1937: Н.Петков. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. – ИБАИ, 1939, XIII, с.309-315.

Петрова, Кисьов 1983: Н.Петрова, К.Кисьов. Проучване на тракийския могилен некропол при с. Грохотно и Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982, Плевен, 1983, с.37-38.

Покровская 1962: Е.Покровская. Жертвеник раннескифского времени у с. Жаботин. – Краткие сообщения, 1962, 12, с.73.

Попов 1921-1922: Р.Попов. Некрополът при с. Байлово, Софийско. – ИБАИ, 1921-1922, I, с.68-85.

Попов 1934: Р.Попов. Могила No 1. – Мадара, 1934, I, с.240.

Серафимова-Стоянова 1975: Д.Серафимова-Стоянова. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. – Археология, 1975, 4, с.41-53.

Серафимова-Стоянова 1977: Д.Серафимова-Стоянова. Фракийские фибулы с кельтских влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа. – SPARTACUS, 1981, 206-212.

Стоянов 1987: Т.Стоянов. Некропол от старожелязната епоха при с. Свещари, Разградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986, Разград, 1987, с.98.

Теодосиев 1991: П.Теодосиев. Археологически проучвания край с. Драгодан, Кюстендилско. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч, 1991, с.78.

Узунов 1930: К.Узунов. Държавни сребро-оловни, цинкови и медни мини при с. Лъкавица. – Родопски напредък, 1930, 1, кн. 5-6, с.122-160.

Угринович 1980: Д.Угринович. Обряды, за и против. Москва, 1975, с.43.

Фехер 1910: Г.Фехер. Могилни находки от Мумджилар. – ИБАД, 1910, I, с.155-167.

Филов, Велков, Миков 1934: Б.Филов, И.Велков, В.Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.

Филов 1937: Б.Филов. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, 1937, XI, св. 1 и 2, с.11-125.

Фол 1976: А.Фол. Паметници и племена. Историческо въведение. – Мегалитите в Тракия, 1976, т. I, с.13.

Фол 1976 А: А.Фол. Символично погребение от Казичене, Софийско. – Изкуство, 1975, 3-4, с.11-13.

Фол 1980: А.Фол. INTERPRETATIO THRACICA. – Помощни исторически дисциплини, 1980, т. 2, с.68-69.

Хахеу 1990: В.Хахеу. Исследование скифских курганов у с. Тирасполя в 1983. – Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев, 1990, с.21-130.

Цанева 1976: М.Цанева. Разкопки в некропола на Аполония Понтика. – XXI НАК, Смолян, 1976, с.38.

Цончев 1937-1939: Д.Цончев. Старините около Хасковските топли Минерални извори. – ГПНБМ, 1937-1939, с.86-90.

Цончев 1938: Д.Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938, с.23.

Цончев 1940-1942: Д.Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. – ИБАИ, 1940-1942, XIV, с.60-68.

Цончев 1950: Д.Цончев. Антични паметници от България. – ИАИ, 17, 1950, с.235

Цончев 1960: Д.Цончев. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. – Археология,1960, 3, 59-54.

Цончев, Милчев 1970: Д.Цончев, А.Милчев. Разкопки в чашата на язовир "Батак". – ИАИ, 1970, XXXII, 150-202.

Чапъров 1978: Б.Чапъров. В Родопите – неизвестни тракийски гробници. – в. Отечествен глас, № 10293, 13.VI. 1978.

Чапъров 1985: Б.Чапъров. Маджаровската гробница. – МПК, 1985, XXV, 4, 24-31.

Чачева 1970: В.Чачева. Находки от некропола в с. Абланица, Благоевградски окръг. – ИАИ, 1970, XXXII, 298-302.

Челебиев 1928: С.Челебиев. Среднородопската орудена област. – сп. Родопа, 1928, 5, с.7.

Черных 1978: Е.Черных. Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии. София, 1978, с.54.

Чичикова 1975: М.Чичикова. Жертвеники элинистической эпохи в Фракии. – Studia Thracica, 1975, I, 178-185.

Чичикова 1984: М.Чичикова. Севтополис. 1984, т. I, с.18.

Шкорпил 1898: К. И Х.Шкорпил. Могили. Пловдив. 1898, с.54.

Шкорпил 1925: К.Шкорпил. Мегалитни паметници и могилища. Старини в черноморската област. София,1925, с.45.

Шопова 1990: А.Шопова. Глинен съд със закодирана информация за бесите. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на р. Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.81.

ЛАТИНИЦА

Alexandrescu 1974: A.Alexandrescu . Autour des fouilles de Zimnicea. La nekropole datee du bronze tardif de Zimnicea. – Tracia, 1974, p.47.

Andronicos 1978: M.Andronicos. Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. 1984.

Archibald 1983: Z.Archibald. Greek imports: Some aspects of the Hellenic impact on Thrace. – Ancient Bulgaria. Nottingham, part 1, 1983, 304-321.

Bonev 1984: A.Bonev. Datierung des goldschatzes von Valgitran. – Studia Praehistorica, 1984, 7, p.169.

Bontsceff 1896: St.Bonscheff. Correspondenz – Blatt – der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. – Munchen, 1896.

Velkov 1938: I.Velkov. Dolmen gravesin in Bulgaria. – Antiquity, 1938, p.483.

Velkov 1952: I.Velkov. Der Fels im kultus der Thraker. – Feststschrift fur RV Egger, I, Klagenfurt, 1952, 28-36.

Vries 1978: N.Vries. Three Tuin Catacommb Graves. – PULPUDEVA, 1978, 2, 210.

Vulpe 1952: R.Vulpe. Santierul Poiana. – SCIV, 1952, III, p.194.

Vulpe 1959: R.Vulpe. Santierul arhaologic Popesti. – Mteriale zi cercetari arheologice, 1959, 339.

Vulpe, Stratan 1978: R.Vulpe, I.Stratan. Der Hugel von Susani. – PZ, 1978, 52, p.40.

Wunsch, Deubner 1915: R.Wunsch, L.Deubner. Religionsgeschichtliche versuche und vorarbeiten. Vien, 1915, XV, Heft 3, 59-165.

Gergova 1980: D.Gergova. Genesis and development of the metal ornaments in the Thracian lands during the early iron age (XI-VI th. centry b.c.). – St. P., 3, 97-112.

Gergova 1989: D.Gergova. Thracian burial rites of late bronze and earli iron agev i Thracians and Mycenaeans. - E.Brill, 1989, 231-240.

Grammenos 1979: D.Grammenos. LBE tombs and other antiquies in the region of Nevrokopi (nome Drama). - ΑΡΧΑΙΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΕ, 1979, 56.

Grammenos 1982: D.Grammenos. Bronzezeitliche forschungen in Ostmakedonien. – Praistorische Archaeologie in Sudost – Europa. Berlin. 1982, 89-179.

Daux 1958: G.Daux. Chronique des fouilles et de couvertes archeologiques en Grete en 1958. – BCH, 1958, 57.

Delev 1984: P.Delev. Megalithc Tracian tombs in south – eastern Bulgaria. – Anatolica, 1984, XI, 17-75.

Dechelette 1927: Y.Dechelette. Manuel d archeologie prehistorique. Paris. 1927, III, 117-135.

Dieterlich, Wunsch 1915: A.Dieterlich, R.Wunsch. Religionsgeschichtliche versuche und vorarbeiten. 1915, band XV, heft 3, 59-168

Domaradzki 1986: M.Domaradzki. Sanctuaires Thraces du II-I millenaire av. n.e. – Acta Archaeologica Carpathica, 1986, XXV, 97-101.

Domaradzki 1994: M.Domaradzki. Les lieux de culte Thraces (deuxieme moitlie du II-I mill. av. J.-C.) – Хелис, 1994, III, част I, с.69-108

Zdravkova 1982: Zl.Zdravkova. Some newly megalithic monuments on the Rhodope mountains. – Pulpudeva, 1982, 5, 193

Katincarov 1980: R.Katincarov. Les funerailles pendant l age du bronze en Bulgarie. – Thracia, 1980, 5, 167

Kaus 1980 : K.Kaus. Trinkgeschirr und weingenuss in der Eisenzait. – Forschungsberichte zur ur – und Fruhgeschichts. Wien. 1980, nr. II, p. 37-46. = (Eisenzeit in Mitteleuropa, Osterreichische arbeitsgemeinschaft fur ur – und fruhgeschichte veranstalteten tagung von 4-8.VI. 1980).

Kimmig 1962-1963: W.Kimmig. Bronzesitulen aus Rheinischen gebirge Hunsruck – Eifel – Westerwald. BRGK, 1962-1963, 43-44, s.98

Kossack 1964: G.Kossack. Trinkgeschirr als kultgerat der Hallstattzeit. Veria Arch. 16 (Festschrift Unverzagt). Berlin, 1964, s.96

Koukouli-Chrysantaki 1982: H.Koukouli – Chrysantaki. Die eisenzeit auf Thasos. – PAS, 1982, I, 119

Koukouli-Chrysantaki 1982 A: H.Koukouli – Chrysantaki. Late bronze Age in Eastern Macedonia. – 1982, 30, 242

Kurtz, Boardman 1971: D.Kurtz, J.Boardman. Greek burial customs. London, 1971

Makiewicz 1987: T.Makiewicz. Zestawienie glinianych oltarzy i pålenisk ornamentowanych z terenu Europy (Epoka Zelaza). Poznan. 1987, 10-127.

***Miclea*, Florescu 1980:** I.Miclea, R.Florescu. Preistoria Daciei. 1980, 78.

Mylonas 1957: G.Mylonas. Ancient Mycenae. London. 1957, 134.

Moosleither 1991: F.Moosleither. Bronzezeit im Saalfeldener Beken. – Archaelogie in Salzburg, band I, 1991, 9-46

Moutsopoulos 1984: N.Moutsopoulos. Tournes an Rhodope du sud eta Samothrace. Thracians and Mycenaeans. Faurth International Congress of Thracology. Rotterdam. 1984, 246-257.

Naidenova 1972: V.Naidenova. Une necropole Thrace de l époque romaine dans les Rodopes. – Thracia, 1972, 145.

Parducz 1966: M.Parducz. The Scythian Age cemetery at Tapioszeie. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1966, 53, pl. XI.

Pauli 1985: L.Pauli. Einige anmerkungen zum problem der Hortfunde. – Archaeologischen Korrespondenzblatt, 1985, 195.

Pelon 1976: O.Pelon. Toloi, Tumuli et cercles funeraires recherches sur les monuments fune – raires de plan circulaire dans l egee de l age du bronze (III-II millenaire av.n.e.). = (Bibliothegue des Ecoles Francaise d Athenes et de Rome, fsc. 229). Paris – Athenesq, 1976.

Press 1984: L.Press. Contacte between Thrace and the Aegean in the bronze Age. – Dritter Internationaler Thrakologiscer Kongress, 1984, BD II, 13-22.

Prendi 1982: F.Prendi. Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanie. – PAS, 1982, I, p.316.

Pfuhl 1903: E.Pfuhl. Der Archaiche friedhof am stadtberge von Thera. – Athen. Mitt., 1903, XXVIII, p.143.

Sirbu 1986: V.Sirbu. Rituels et pratigues funeraires des Geto – Dacia. – Dacia, 1986, I, p.91-108.

Teodor 1974: S.Teodor. Le commencement de la tene dans lenord est de la Roumenie. – Thracia, 1974, III, p.151.

Triandaphyllos 1983: D.Triandaphyllos. Les mounuments megalithigues en Thrace occidentale. – Pulpudeva, 1983, 4, p.145-173.

Forssander 1942: J.Forssander. Steinzeitliches Hugelgrab mit Ringmauer. – Acta Arch. 1942, 13, 293.

Hansel 1976: B.Hansel. Beitrage zur regionalen und chronologischen gliederung der alteren Hallstattzeit an der unteren Donau. – Bonn, 1976.

Hansel 1982: B.Hansel. Siedlungskontinuitat im Spatbronzezeitlichen und Fruheisenzeitlichen nord Griechenland. – Pulpudeva, 1982, 3, p.237.

Horedt 1960: K.Hored. Siebenburgen und Mykena. Nouvelles etudes d histoire. Bucarest, 1960, II, p.31-44.

Hochstetter 1984: A.Hochstetter. Kastanas. Berlin. 1984, p.36.

Chidiosan 1980: N.Chidiosan. Contributii la istoria Tracilor din nord – vestul Romaniel. – Muzeul Taru Crisurilor. Orades, 1980, II – 35.

Cicikova 1969: M.Cicikova. La Thrace a l époque Homerioue et Geometriqus. – Actes du X congres d Arheologie Classique. Ankara, 1975, 113.

Cicikova 1975: M.Cicikova. Nouvelles fouilles et recherches de necropolis Thraces du V-III s. av. N. ere en Bulgarie. – Actes des Studes Balcanickus, 1969, II, 365

Schauer 1985: P.Schauer. Spuren orientalischen und agaischen einfflusses im Bronzezeitlichen nordischen kreis. – Jahrbuch des Romisch – Germanischen zentralmuseum Mainz, 1985, BD. 32, s. 123-194.

ГРЪЦКИ

Ανδρονικοσ 1969: Μ.Ανδρονικοσ. Βεργινα Ι. Αυηναίσ. 1969, 135.

Vikers 1973: M.Vikers. Αρχαία Μακεδονία II, 1973, 31 εικ. 5. 3. – Δεύτερο Αιετυες Συμπόσιο. θεσσαλονίκη. 1973.

Mylonas 1967: G.Mylonas. Ο ταφικος κυκλος Β τον Μυκενον. ATHEN. 1972, 134.

Τριανταφυλλοσ 1980: Δ.Τριανταφυλλοσ. Τα μεγαλιτικα μνημεία τησ δυτικησ Θρακησ. Θρακικά χρονικά. Ξαντη, 1980-1981, 36.

Τριανταφηλλοσ 1990: Δ.Τριανταφηλλοσ. Οχυρωματικοί περίβολοι στην ενδυχωρα τησ αιγαιακησ θρακησ. – Μνήμη Δ. Λαζαριδη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνέδριον. Καβαλά – 1986, θεσσαλονίκη. 1990, 687.

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ – Българска историческа библиотека
ГАМП – Годишник на Археологически музей Пловдив
ГНПМ – Годишник на Националния Политехнически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГНМХ – Годишник на Народния музей в Хасково
ГНБПл – Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГПНБМ – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ – Годишник на Софийския Университет
ИАИ – Известия на Археологическия Институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБГД – Известия на Българското географско дружество
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт и музей
ИИД – Известия на Историческото дружество
ИМЮБ – Известия на Музеите от южна България
ИМЮИБ – Известия на Музеите от югоизточна България
КС – Краткие Сообщения
МПК – Музеи и паметници на културата
ПСп – Периодично списание
РП – Разкопки и Проучвания
BCH – Bulletin de correspondence hellenique
PZ – Prahistorische Zeitschrift